

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
Факультет соціальних і гуманітарних наук

Кафедра історії та археології

Янушевський Олексій Володимирович

**РОЗВИТОК ТА ЗАНЕПАД УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХТИ, РЕПРЕСІЇ ТА
ГОНІННЯ ПРОТИ НЕЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В ХІХ СТОЛІТТІ**

Кваліфікаційна робота
за спеціальністю 014 Середня освіта (Історія та громадянська освіта)

Особистий підпис - _____ Янушевський О. В.

доктор історичних

Науковий керівник - _____ наук, професор Михальський І. С.

(підпис)

(посада, науковий ступінь/звання, ініціали, прізвище)

Зав. кафедри - _____ завідувач кафедри, доктор історичних

наук, професор Набока О. В.

(підпис)

(посада, науковий ступінь/звання, ініціали, прізвище)

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Історіографія проблематики	7
1.2. Джерела дослідження	14
РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКА ШЛЯХТА В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.....	20
2.1. Походження, соціально-правовий статус та роль української шляхти у політичному й культурному житті України.....	20
2.2. Адміністративно-правова інтеграція української шляхти до імперської системи та її соціально-ідентичні трансформації	27
РОЗДІЛ 3. ЗАНЕПАД УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХТИ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ.....	39
3.1. Культурно-освітнє знищення шляхетської еліти.....	39
3.2. Наслідки занепаду української шляхти.....	45
РОЗДІЛ 4. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХТИ В ШКОЛІ.....	53
4.1 Формування громадянської компетентності учнів у процесі вивчення історії української шляхти	53
4.2. Методика вивчення становища української шляхти на уроках історії України.....	61
ВИСНОВКИ.....	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	77

ВСТУП

Актуальність дослідження. Історія української шляхти є важливою складовою соціальної, політичної та культурної історії України. Шляхетський стан упродовж тривалого історичного періоду відігравав помітну роль у суспільному житті українських земель, формуванні місцевих політичних традицій, розвитку освіти, культури, церковного життя та збереженні регіональної історичної пам'яті. Водночас включення українських земель до складу Російської імперії супроводжувалося поступовою перебудовою традиційної станової структури, зміною правового статусу місцевої шляхти та її інтеграцією до імперської системи дворянства.

Особливо складними ці процеси були на українських землях, що увійшли до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. Імперська адміністрація поступово встановлювала контроль над становими правами, землеволодінням та суспільним становищем шляхти. Важливим проявом цієї політики став перегляд належності представників шляхти до дворянського стану, відомий як «розбір шляхти». Унаслідок адміністративних і правових перетворень частина дрібної шляхти втрачала привілейований статус та переводилася до інших соціальних категорій.

Суттєвий вплив на становище шляхти мали також політичні події XIX ст., зокрема польські повстання 1830–1831 та 1863–1864 рр. Участь частини представників шляхетського середовища в опозиційних та повстанських рухах спричинила застосування російською владою репресивних заходів, серед яких були конфіскація маєтків, адміністративні обмеження, зміни в системі землеволодіння та посилення державного контролю. Одночасно імперська політика щодо освіти, культури, мови та суспільного життя сприяла поступовій трансформації ідентичності шляхетських середовищ.

Актуальність теми зумовлена не лише необхідністю поглибленого вивчення соціальних і політичних трансформацій українських земель у

складі Російської імперії, а й значенням цієї проблематики для сучасної історичної освіти. Вивчення історії української шляхти дає можливість показати учням складність суспільних процесів XIX ст., взаємозв'язок соціального статусу, права, політики та ідентичності, а також механізми функціонування імперської влади. Робота з історичними джерелами за цією тематикою створює можливості для розвитку критичного мислення, уміння аналізувати різні позиції та формування громадянської компетентності учнів.

Мета дослідження полягає у комплексному дослідженні розвитку, соціально-правових трансформацій та занепаду української шляхти в умовах Російської імперії у XIX ст., визначенні основних чинників переслідування та обмеження її становища, з'ясуванні наслідків цих процесів, а також обґрунтуванні методичних можливостей вивчення відповідної проблематики в шкільному курсі історії України.

Для досягнення мети визначено **завдання дослідження**:

1. проаналізувати стан наукового опрацювання проблеми історії української шляхти та визначити основні напрями її дослідження в історіографії;
2. охарактеризувати джерельну базу дослідження та визначити інформаційні можливості основних груп джерел;
3. з'ясувати походження, соціально-правовий статус та особливості політичної й культурної ролі української шляхти;
4. дослідити механізми адміністративно-правової інтеграції української шляхти до імперської системи;
5. охарактеризувати соціальні та ідентифікаційні трансформації шляхетського середовища в умовах російського імперського панування;
6. визначити основні прояви занепаду української шляхти, охарактеризувати репресивні заходи щодо окремих груп шляхетського середовища та культурно-освітні зміни, що супроводжували цей процес;
7. з'ясувати основні наслідки занепаду української шляхти для суспільного, політичного та культурного розвитку українських земель;

8. визначити можливості використання історії української шляхти у формуванні громадянської компетентності учнів;

9. обґрунтувати методичні підходи, методи та прийоми вивчення становища української шляхти на уроках історії України.

Об'єктом дослідження є процес вивчення історії української шляхти на уроках історії України в закладах загальної середньої освіти.

Предмет дослідження становить вивчення на уроках історії України особливостей розвитку та занепаду української шляхти, репресій і гонінь проти неї в Російській імперії у XIX столітті.

Хронологічні межі дослідження охоплюють XIX століття. Нижня межа пов'язана з остаточним включенням Правобережної України до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. та поширенням імперських механізмів інтеграції місцевих еліт. Верхня межа визначається завершенням XIX століття, що дає можливість простежити основні напрями трансформації шляхетського середовища впродовж досліджуваного періоду.

Територіальні межі дослідження охоплюють передусім українські землі, що в XIX ст. перебували у складі Російської імперії, насамперед Правобережну Україну, а також інші регіони, де простежувалися процеси трансформації соціально-правового становища української шляхти.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс загальнонаукових, спеціально-історичних та методичних методів. Аналіз і синтез застосовано для опрацювання історіографії та джерельної бази; історико-хронологічний метод – для визначення послідовності основних етапів трансформації становища шляхти; історико-порівняльний – для зіставлення соціально-правового становища різних груп шляхетського середовища та особливостей імперської політики в окремих регіонах; проблемно-хронологічний – для дослідження окремих аспектів занепаду шляхти. Застосування системного підходу дозволило розглянути соціальні, політичні, правові та культурні процеси у взаємозв'язку. У методичній частині застосовано компетентнісний підхід,

аналіз нормативних і концептуальних документів, модельних навчальних програм, шкільних підручників та навчально-методичної літератури для визначення можливостей використання історичного матеріалу у формуванні громадянської компетентності учнів та розроблення методики його вивчення на уроках історії України.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному розгляді становища української шляхти в XIX ст. крізь призму її соціально-правового статусу, адміністративно-правової інтеграції до імперської системи, соціально-ідентичних трансформацій та занепаду. У роботі також систематизовано можливості використання зазначеної проблематики у шкільній історичній освіті та визначено її потенціал для формування громадянської компетентності учнів.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів під час підготовки та проведення уроків історії України, факультативних і гурткових занять, практичних робіт, уроків із використанням історичних джерел, а також під час розроблення навчально-методичних матеріалів для учнів. Запропоновані підходи можуть бути використані для формування в учнів умінь аналізувати історичні документи, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, оцінювати різні історичні позиції та усвідомлювати взаємозв'язок історичного минулого із сучасними громадянськими цінностями.

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи становить 80 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблематики

Дослідження історії української шляхти в умовах Російської імперії у XIX ст. потребує комплексного використання історичної та педагогічної літератури. Це зумовлено тим, що тема роботи поєднує два взаємопов'язані напрями: історичне вивчення становища української шляхти в імперській системі та методичне обґрунтування особливостей її вивчення на уроках історії України в закладах загальної середньої освіти. Представлений у роботі бібліографічний масив дає можливість простежити особливості дослідження суспільно-політичних, адміністративних, соціальних, культурно-освітніх процесів на українських землях у складі Російської імперії XIX ст., а також визначити методичні засади їх представлення в шкільному курсі історії України.

Першу групу становить освітня та навчально-методична література, яка визначає місце історії XIX ст. у сучасній шкільній історичній освіті. Насамперед це підручники з історії України для 9 класу закладів загальної середньої освіти. У підручнику В. С. Власова 2017 р. історичний матеріал подається відповідно до змісту шкільного курсу історії України, що дає можливість визначити контекст, у якому учні знайомляться з політичними, соціальними та культурними процесами XIX ст. [1]. Оновлений підручник В. С. Власова, О. Є. Панаріна та Ю. А. Топольницької репрезентує зміст історії України для 9 класу відповідно до сучасних вимог загальної середньої освіти [2]. Окреме видання цих авторів для класів із поглибленим вивченням історії забезпечує ширші можливості для деталізації історичного матеріалу та поглиблення його аналізу учнями [3].

Матеріал української історії XIX ст. представлений також у підручниках О. В. Гісема та О. О. Мартинюка. Їх використання є важливим для визначення особливостей відбору й систематизації історичного матеріалу

в шкільному курсі, зокрема під час розгляду суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії [4; 5]. Важливим для порівняльного аналізу є також підручник О. І. Пометун та О. В. Дудар, у якому історичний матеріал розглядається в контексті компетентнісного підходу до навчання [12]. Сучасний підручковий комплекс доповнює видання І. Я. Щупака та інших авторів, орієнтоване на учнів 9 класу закладів загальної середньої освіти [21].

Окремий напрям становлять праці, присвячені теорії та методиці навчання історії. Теоретичні й практичні засади компетентнісно орієнтованого навчання історії в основній школі систематизовано у методичному посібнику О. І. Пометун, Н. М. Гупан та В. С. Власова [13]. Важливими для методичного обґрунтування роботи є також праці, присвячені організації практичної діяльності учнів та розвитку їхнього критичного мислення на уроках історії [14; 15]. Загальні теоретичні та практичні засади організації шкільної історичної освіти розглядаються О. І. Пометун та Г. О. Фрейман у праці «Методика навчання історії в школі» [16].

Безпосередньо питання компетентнісно орієнтованого навчання історії та громадянської освіти висвітлюються у колективному методичному посібнику В. Ю. Кришмарел, Ю. Б. Малієнко, Т. І. Мацейків і Т. О. Ремех [8]. Значення цієї праці для дослідження полягає у можливості розглядати вивчення історичного матеріалу не тільки як засвоєння учнями системи фактів, а й як основу для розвитку критичного мислення, аргументації, роботи з інформацією, формування громадянських і соціальних компетентностей.

Зміст сучасної шкільної історичної освіти визначається нормативними та програмними документами. Зокрема, модельна навчальна програма «Історія України. 7–9 класи» під керівництвом О. І. Пометун передбачає організацію навчання історії України на компетентнісних засадах [11]. Порівняльне значення для аналізу змісту навчання має модельна програма, розроблена О. В. Бурлакою, О. В. Желібою, В. А. Павловською-Кравчук та

іншими авторами [9]. Ще один варіант модельної навчальної програми представлений колективом на чолі з О. В. Гісемом [10]. Зазначені програми дають змогу визначити загальні підходи до відбору історичного матеріалу та організації його вивчення в 7–9 класах, а також простежити можливості включення проблематики соціальних, політичних і культурних трансформацій XIX ст. до шкільного курсу історії України.

Нормативну основу сучасної системи загальної середньої освіти становлять Закон України «Про освіту» та Закон України «Про повну загальну середню освіту», які визначають загальні засади функціонування освітньої системи та організації освітнього процесу [19; 20]. Важливе значення для визначення змістових і результативних орієнтирів навчання має також постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898 «Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти» [17]. Організаційні засади реалізації освітньої програми для 5–9 класів визначає відповідний наказ Міністерства освіти і науки України [18].

Сучасні напрями розвитку шкільної історичної освіти конкретизовано у Концептуальних засадах реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти, затверджених у 2024 р. [7], а також у Концептуальних засадах громадянської та історичної освітньої галузі, затверджених у 2025 р. [6]. Ці документи посилюють увагу до розвитку історичного мислення, роботи з історичною інформацією, розуміння взаємозв'язку між минулим і сучасністю, формування демократичних цінностей і громадянської компетентності. Тому проблематика трансформації становища української шляхти може розглядатися у шкільній освіті не ізольовано, а як матеріал для осмислення питань правового статусу, взаємин суспільства і держави, культурної ідентичності та імперської політики.

Другу значну групу становить наукова література, присвячена історії української шляхти, трансформації місцевих еліт та особливостям імперської політики на українських землях. Для з'ясування походження та особливостей формування шляхетського стану важливе значення має праця Н. М. Яковенко

«Українська шляхта: з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)» [37]. Хоча хронологічно це дослідження виходить за межі основного періоду роботи, воно дає можливість визначити історичні витoki шляхетського середовища, особливості його соціально-правового становища, внутрішньої структури та місця у суспільному житті українських земель.

Проблема переходу української еліти від автономних політичних і станових структур до імперської системи розглядається у працях З. Когути. У монографії «Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини, 1760–1830» дослідник характеризує механізми поступового обмеження автономних інституцій Гетьманщини та їх включення до загальноімперської системи [29]. Безпосередньо питання інтеграції української еліти до російського дворянства розкривається ним у дослідженні, присвяченому українській еліті XVIII ст. [30]. Ці праці важливі для розуміння специфіки становища тієї частини українського привілейованого середовища, яка походила з козацької старшини, та відмінностей її історичного розвитку від шляхти Правобережної України.

Історичний контекст трансформації козацьких і старшинських середовищ після ліквідації Запорозької Січі розкривається також у праці О. А. Бачинської та Т. В. Чухліба «Козацька Україна після зруйнування Запорозької Січі (1775–1905)» [22]. Її використання дає можливість простежити зміни традиційних соціальних структур і формування нового суспільного середовища під впливом імперської політики наприкінці XVIII–XIX ст.

Особливе місце в історіографії проблеми посідають дослідження Д. Бовуа, присвячені Правобережній Україні та взаєминам російської влади, польської шляхти й місцевого населення. У праці «Російська влада і польська шляхта в Україні 1793–1830 рр.» автор розглядає перший етап встановлення імперського контролю над шляхетським середовищем Правобережжя та особливості взаємодії царської адміністрації з місцевою елітою [24]. Наступний хронологічний етап представлений у дослідженні «Шляхтич,

кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863)» [26]. Значна увага в ньому приділена політиці щодо дрібної шляхти, перевірці дворянських прав та соціальним наслідкам зміни її правового статусу.

Подальший розвиток цієї проблематики Д. Бовуа розглядає у праці «Битва за землю в Україні 1863–1914: поляки в соціо-етнічних конфліктах», де досліджуються зміни в землеволодінні, становищі поміщицького середовища та міжетнічних відносинах після повстання 1863 р. [23]. Узагальнений характер має праця «Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793–1914 рр.», що охоплює тривалий період взаємодії імперської влади, шляхетського середовища та населення Правобережної України [25]. Сукупність цих досліджень дає можливість простежити політику Російської імперії щодо шляхти не як одноразовий захід, а як тривалий процес адміністративної, соціальної та економічної трансформації.

Безпосереднє значення для вивчення процедур визнання дворянських прав має праця С. Лисенка та Є. Чернецького «Правобережна шляхта. Кінець XVIII – перша половина XIX ст.» [32]. Зібрані та систематизовані авторами матеріали про шляхту Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевіряла Центральна ревізійна комісія, дозволяють конкретизувати масштаби та особливості процесу легітимації шляхетського статусу. Це видання має особливе значення для дослідження так званого «розбору шляхти» та соціально-правових наслідків імперської станової політики.

Адміністративний аспект імперської інтеграції українських земель висвітлено у дослідженні В. С. Шандри «Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття» [36]. Праця дозволяє розглядати становище шляхти в контексті формування та діяльності імперських адміністративних структур, через які реалізовувалася державна політика на українських землях. Її матеріали є важливими для з'ясування механізмів

адміністративного контролю, регіональної специфіки управління та поступової уніфікації місцевого суспільного устрою.

Соціально-економічні трансформації поміщицького середовища другої половини XIX – початку XX ст. розглядаються у праці Н. Темірової «Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція» [34]. Дослідження дає можливість простежити зміни становища землевласницьких верств після селянської реформи 1861 р., адаптацію поміщицьких господарств до нових економічних умов і поступову трансформацію традиційної соціальної ролі землевласницької еліти. Для теми української шляхти ця проблематика має значення з огляду на тісний зв'язок становой належності, землеволодіння та економічного становища її представників.

Окремий напрям історіографії становлять праці, необхідні для характеристики національно-культурних та освітніх процесів XIX ст. Важливим у цьому контексті є колективне дослідження «Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)» [35], у якому розглядаються особливості державної політики щодо українського руху, культури та національної ідентичності. Хоча хронологічно основна увага авторів зосереджена на завершальному етапі імперського періоду, матеріали праці дозволяють простежити наслідки попередніх процесів уніфікації та обмеження українського суспільного й культурного життя.

Культурне та інтелектуальне середовище українського руху другої половини XIX ст. досліджує С. Єкельчик у праці «Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст.» [28]. Звернення до цієї праці важливе для аналізу трансформації ролі традиційних еліт, участі представників освічених і привілейованих верств у культурному та національному русі, а також поступового переходу від станових до модерних форм суспільної та національної ідентичності.

Для характеристики цензурної політики та контролю над культурно-інформаційним простором Російської імперії використовується праця М. К. Лемке «Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия»

[31]. Вона дозволяє врахувати ширший адміністративний механізм регулювання друку й суспільної комунікації, у межах якого реалізовувалися обмеження культурного та освітнього життя в імперії.

Таким чином, історіографія проблеми має комплексний характер. Її основу становлять праці з історії української шляхти та правобережного шляхетського середовища, дослідження процесів інтеграції української еліти до російського дворянства, імперського адміністративного управління, землеволодіння та соціально-економічних трансформацій. Особливо важливими для дослідження є праці Н. Яковенко, З. Когута, Д. Бовуа, С. Лисенка та Є. Чернецького, В. Шандри й Н. Темірової, які безпосередньо або в тісному зв'язку з темою розкривають зміни становища привілейованих верств українського суспільства [24–26; 29; 30; 32; 34; 36; 37].

Водночас проблематика української шляхти XIX ст. представлена в історіографії нерівномірно. Найповніше досліджено Правобережну Україну, взаємини місцевої шляхти з російською адміністрацією, процедури підтвердження дворянського статусу, земельні та соціальні трансформації. Окремий напрям становлять дослідження козацько-старшинської еліти Лівобережжя та її інтеграції до російського дворянства. Тому комплексний розгляд української шляхти потребує зіставлення цих регіональних моделей і врахування відмінностей походження, правових традицій, соціального становища та форм ідентичності різних груп привілейованого населення українських земель.

Для методичної частини дослідження бібліографічний комплекс охоплює сучасні підручники, модельні навчальні програми, нормативно-правові та концептуальні документи, а також спеціальні праці з методики навчання історії, розвитку критичного мислення і формування компетентностей учнів. Поєднання історіографічних і педагогічних праць створює підґрунтя для розроблення методики вивчення історії української шляхти на уроках історії України в закладах загальної середньої освіти та

дозволяє пов'язати історичний зміст із сучасними завданнями громадянської та історичної освітньої галузі.

1.2. Джерела дослідження

Джерельну базу дослідження становить комплекс опублікованих нормативно-правових документів Російської імперії, джерел особового походження, документально-довідкових матеріалів, а також сучасних нормативно-правових та освітніх документів, модельних навчальних програм і шкільних підручників. Їх використання дає можливість розглянути становище української шляхти в умовах Російської імперії у XIX ст., простежити окремі напрями соціально-правових та суспільно-політичних трансформацій, а також визначити особливості представлення відповідної проблематики в сучасній шкільній історичній освіті. З огляду на специфіку теми роботи джерела доцільно поділити на кілька груп: нормативно-правові та документальні матеріали XIX ст., джерела особового походження, документально-довідкові видання, сучасні нормативно-освітні документи, модельні навчальні програми та навчальну літературу, що використовується для методичної частини дослідження.

Першу групу становлять нормативно-правові документи Російської імперії, які дають можливість визначити правові засади функціонування станової системи та місце шляхти і дворянства в ній. Особливе значення має дев'ятий том «Свода законов Российской Империи» – «Законы о состояниях», у якому систематизовано правові норми, що регулювали належність населення до різних станів, права та обов'язки дворянства, порядок підтвердження станової належності та пов'язані з нею юридичні процедури [33]. Звернення до цього джерела дає можливість розглядати трансформацію становища української шляхти не лише як соціальний або політичний процес, а й у контексті загальноімперської правової системи.

Важливість законодавчих матеріалів для дослідження визначається особливостями інтеграції шляхетського середовища українських земель до

соціальної структури Російської імперії. Належність до дворянського стану передбачала юридичне підтвердження відповідних прав, а відсутність належних доказів могла спричиняти зміну станової належності. Тому законодавчі норми дозволяють з'ясувати правові механізми, в межах яких здійснювалися перевірка та визнання дворянських прав, і створюють необхідну основу для аналізу так званого «розбору шляхти» [33].

Окреме значення для характеристики цього процесу має видання С. Лисенка та Є. Чернецького «Правобережна шляхта. Кінець XVIII – перша половина XIX ст.», у якому систематизовано відомості про шляхту Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевіряла Центральна ревізійна комісія [32]. За своїм характером ця праця поєднує риси наукового й документально-довідкового видання, оскільки введений до неї фактичний матеріал дає змогу конкретизувати масштаби перевірки шляхетського статусу та простежити практичне застосування імперського законодавства щодо місцевої шляхти. Ці матеріали особливо важливі для дослідження соціально-правових наслідків інтеграції правобережного шляхетського середовища до російської станової системи.

Другу групу джерел становлять матеріали особового походження. Їх використання дає можливість доповнити нормативно-правові документи інформацією про сприйняття суспільно-політичних і національно-культурних процесів представниками імперського державного апарату. Важливим джерелом цієї групи є «Дневник П. А. Валуєва, министра внутренних дел» [27]. П. А. Валуєв як міністр внутрішніх справ Російської імперії був безпосередньо причетний до формування та реалізації внутрішньої політики держави, тому його записи дають можливість простежити особливості сприйняття владою суспільних і політичних процесів другої половини XIX ст.

Матеріали щоденника П. А. Валуєва мають значення передусім для характеристики ширшого політичного та адміністративного контексту, в якому відбувалися трансформації традиційних еліт і посилювався контроль

імперської влади над суспільним та культурним життям українських земель [27]. Водночас джерела особового походження потребують критичного використання, оскільки відображають не лише фактичні обставини, а й особисту позицію автора, його службове становище та уявлення про тогочасні суспільні процеси. Саме тому свідчення такого характеру використовуються в роботі у зіставленні з нормативними документами та результатами наукових досліджень.

Окрему частину джерельної бази становлять сучасні правові та нормативні документи системи освіти України. Вони безпосередньо не є джерелами з історії української шляхти XIX ст., проте мають принципове значення для методичної частини роботи, оскільки визначають нормативні засади організації освітнього процесу та сучасного навчання історії в закладах загальної середньої освіти.

Загальні правові засади функціонування системи освіти визначають Закон України «Про освіту» [19] та Закон України «Про повну загальну середню освіту» [20]. Ці документи встановлюють основні принципи освітнього процесу, визначають його спрямованість на розвиток особистості, формування компетентностей і цінностей, необхідних для відповідальної участі в суспільному житті.

Важливе значення для визначення змістових і результативних орієнтирів навчання має постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898 «Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти» [17]. Державний стандарт базової середньої освіти визначає вимоги до обов'язкових результатів навчання учнів, зокрема у громадянській та історичній освітній галузі. Його положення дають можливість розглядати вивчення історії української шляхти у зв'язку з розвитком умінь аналізувати історичні явища і процеси, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, працювати з історичною інформацією та аргументувати власні судження.

Організаційні засади реалізації освітнього процесу для учнів базової школи визначає також наказ Міністерства освіти і науки України від 19 лютого 2021 р. № 235 «Про затвердження типової освітньої програми для 5–9 класів закладів загальної середньої освіти» [18]. Сукупність зазначених нормативних документів дозволяє визначити місце методики вивчення історії української шляхти в межах сучасних вимог до базової середньої освіти.

Важливе місце серед освітніх документів посідають Концептуальні засади реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти, затверджені у 2024 р. [7]. Документ визначає основні напрями оновлення шкільної історичної освіти та посилює увагу до формування історичного мислення учнів, роботи з різними видами історичної інформації, розуміння складності історичних процесів і зв'язків між минулим та сучасністю.

Актуальні орієнтири розвитку громадянської та історичної освітньої галузі відображено також у Концептуальних засадах громадянської та історичної освітньої галузі, затверджених у 2025 р. [6]. Для теми дослідження цей документ має особливе значення, оскільки дає можливість пов'язати вивчення соціально-правового становища української шляхти, імперської політики та трансформацій ідентичності з формуванням у здобувачів освіти здатності аналізувати взаємовідносини людини, суспільства і держави, усвідомлювати значення прав і свобод, розуміти історичне підґрунтя суспільних процесів.

Наступну групу джерел методичної частини становлять модельні навчальні програми «Історія України. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти. У роботі використано три варіанти таких програм, розроблені різними авторськими колективами [9–11]. Їх зіставлення дозволяє врахувати варіативність сучасного програмного забезпечення шкільного курсу історії України та визначити місце історичного матеріалу XIX ст. у структурі навчання.

Модельна навчальна програма, розроблена О. І. Пометун, Т. О. Ремех, Н. М. Гупан, Ю. Б. Малієнко та Г. В. Сєровою, орієнтує навчання історії на

досягнення компетентнісних результатів та активну пізнавальну діяльність учнів [11]. Порівняльне значення має програма О. В. Бурлаки, О. В. Желіби, В. А. Павловської-Кравчук та інших авторів [9], а також програма авторського колективу О. В. Гісема та інших [10]. Аналіз програм дає змогу визначити теми й навчальні ситуації, в межах яких доцільно використовувати матеріал про становище української шляхти, соціальні зміни, імперську політику та національно-культурні процеси XIX ст.

Важливим компонентом джерельної бази методичної частини є шкільні підручники з історії України для 9 класу. Саме вони відображають практичну реалізацію програмного змісту та визначають той навчальний матеріал, з яким безпосередньо працюють учні. У дослідженні використано підручники В. С. Власова [1], В. С. Власова, О. Є. Панаріна та Ю. А. Топольницької [2; 3], О. В. Гісема та О. О. Мартинюка [4; 5], О. І. Пометун та О. В. Дудар [12], І. Я. Щупака та інших авторів [21].

Зіставлення різних підручників дає можливість визначити особливості відбору та структурування матеріалу про українські землі у складі Російської імперії, місце соціальної історії у викладі подій XIX ст., способи представлення імперської політики, суспільних трансформацій і національно-культурного руху. Водночас підручники дозволяють встановити, якою мірою проблематика української шляхти представлена в обов'язковому навчальному матеріалі та які можливості має вчитель для її поглибленого опрацювання під час уроків історії України.

Особливе значення для методичної частини має використання кількох видань, призначених для різних моделей організації навчання. Поряд із базовими підручниками аналізуються видання для поглибленого вивчення історії [3; 4]. Це дозволяє зіставити обсяг і характер представлення соціально-політичних процесів XIX ст. та визначити можливості розширення навчального матеріалу за рахунок проблематики становища української шляхти.

Навчально-методичні праці, присвячені організації навчання історії, розвитку критичного мислення та формуванню компетентностей учнів [8; 13–16], не належать до джерел у вузькому значенні цього поняття й розглядаються в роботі насамперед як теоретична та методична основа дослідження. Їх використання разом із нормативними документами, модельними навчальними програмами та підручниками забезпечує обґрунтування запропонованих у четвертому розділі методичних підходів.

Таким чином, джерельна база дослідження має комплексний характер і об'єднує матеріали різного походження та функціонального призначення. Для історичної частини роботи основне значення мають нормативно-правові документи Російської імперії, джерела особового походження та документально-довідкові матеріали, які дають можливість простежити правові й адміністративні механізми трансформації становища шляхти та окремі особливості імперської політики. Для методичної частини використовуються чинні нормативно-правові та концептуальні документи, модельні навчальні програми й шкільні підручники. Поєднання цих груп джерел створює необхідне підґрунтя для розгляду історії української шляхти в умовах Російської імперії у ХІХ ст. та визначення можливостей її вивчення на уроках історії України в закладах загальної середньої освіти.

РОЗДІЛ 2

УКРАЇНСЬКА ШЛЯХТА В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

2.1. Походження, соціально-правовий статус та роль української шляхти у політичному й культурному житті України

Витоки української шляхти як привілейованого соціального стану були пов'язані з боярсько-дружинною елітою часів Київської Русі, однак її станове оформлення відбулося в період входження українських земель до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Саме тоді сформувалася правова система, що визначала шляхетський статус, передусім на основі Литовських статутів, а згодом політичних уній із Польщею, зокрема Люблінської унії 1569 р. [37].

Шляхетський стан мав визначені юридичні привілеї: право на володіння землею, звільнення від частини податків і повинностей, участь у сеймах і сеймиках, доступ до адміністративних і судових посад. Це формувало елітну групу з чіткою соціальною ідентичністю [37]. Значною за чисельністю була дрібна шляхта, яка часто не мала великих земельних володінь, але зберігала правовий статус і брала участь у житті місцевих громад [37].

У XVII–XVIII століттях українська шляхта відігравала важливу роль у культурному й релігійному житті, підтримуючи православні братства, школи та книгодрукування. Вона також брала участь у політичних і воєнних подіях, взаємодіючи з козацтвом як у формі союзу, так і конфлікту, що відображало внутрішню неоднорідність цієї верстви [37].

Після радикальної зміни політичного устрою наприкінці XVIII ст. та остаточної ліквідації автономних інституцій Гетьманщини українські привілейовані верстви опинилися в умовах імперської інтеграції. На Лівобережжі цей процес передбачав поступове включення козацько-старшинської еліти до російського дворянства та імперської службової

системи [29, с. 189–225; 30, с. 46–79]. В імперській системі діяли Табель про ранги та розгалужена система цивільної і військової служби, що істотно відрізнялися від попередніх моделей шляхетського самоврядування [29, с. 220, 224].

Водночас становище привілейованих верств у різних регіонах українських земель суттєво відрізнялося. На Правобережжі після поділів Речі Посполитої російська влада зіткнулася з численним шляхетським станом, інтеграція якого до імперської станової системи вимагала врегулювання питання дворянських прав [24, с. 16–18, 58–60]. Для підтвердження шляхетського походження необхідно було подавати родоводи, грамоти, судові рішення та інші документи, що засвідчували право на дворянський статус [32, с. 14–43]. Таким чином, далеко не всі представники колишньої шляхти автоматично набували прав російського дворянства.

Через складність процедур і посилення вимог до підтвердження походження частина дрібної правобережної шляхти втрачала юридичне визнання свого привілейованого статусу й переводилася до інших соціальних категорій [26, с. 162–163; 32, с. 14–43]. Водночас частина старої еліти намагалася адаптуватися до нової системи через службу в державному апараті, армії та цивільних установах. На Лівобережжі включення старшинських родів до імперського дворянства стало одним із головних механізмів їх адаптації до нової політичної системи [29, с. 208–225].

Цей процес мав не лише юридичний, а й соціокультурний вимір. Служба в загальноімперських установах, включення до російського дворянського середовища та здобуття освіти в імперських навчальних закладах поступово змінювали соціальні й культурні орієнтири частини колишньої місцевої еліти [29, с. 226–241]. Водночас ступінь таких змін був неоднаковим: інтеграція до імперських структур не завжди означала повну відмову від місцевих традицій чи культурної ідентичності.

У другій половині XIX ст. культурне середовище українських земель зазнало додаткового впливу імперської політики. Валуєвський циркуляр 1863

р. та Емський указ 1876 р. обмежували використання української мови у друці й освіті та можливості її публічного функціонування [35]. Ці заходи стосувалися не окремо шляхти, а українського культурного руху загалом, однак впливали й на ту частину освічених вихідців із дворянсько-шляхетського середовища, яка була залучена до українських культурних і громадських ініціатив.

Соціальні зміни другої половини XIX ст. також впливали на становище традиційної землевласницької еліти. Селянська реформа 1861 р., зміни в системі місцевого управління та судочинства, поширення нових економічних відносин змінювали умови функціонування поміщицького господарства й суспільну роль дворянства [34]. Паралельно розбудова імперських адміністративних установ і централізація управління послаблювали значення традиційних місцевих механізмів політичного впливу [36].

Таким чином, упродовж XIX століття українська шляхта та пов'язані з нею дворянські середовища зазнали глибоких трансформацій. Втрата або обмеження попередніх форм самоврядування, включення до загальноімперської адміністративної системи, соціальне розшарування та зміна культурних орієнтирів стали важливими чинниками трансформації цієї верстви. Частина її представників інтегрувалася в імперську ієрархію, приймаючи умови державної служби та нові освітні й культурні стандарти [29, с. 214–241].

Для значної частини, особливо дрібної правобережної шляхти, яка не змогла підтвердити свій статус, наслідком імперської станової політики стало соціальне пониження: її представники втрачали привілеї та переходили до інших соціальних категорій [26, с. 162–163; 32, с. 14–43]. Це сприяло поступовому розчиненню частини шляхетського середовища серед інших соціальних груп – чиновництва, освітянства, міщанства та інтелігенції.

Трансформація шляхетського середовища мала наслідки й для розвитку українського національного руху. Традиційна станово-політична

еліта вже не могла виконувати ту роль, яку відігравала в попередні століття, натомість у XIX ст. дедалі більшого значення набували нові форми інтелектуальної та громадської діяльності. Частина вихідців із дворянських і шляхетських середовищ долучалася до формування української інтелігенції та культурного руху [28].

Отже, українська шляхта, яка протягом століть була носієм традицій місцевого самоврядування, правової культури та станової ідентичності, в умовах імперської інтеграції поступово втрачала частину попереднього політичного впливу та соціальної окремішності. Її трансформація була пов'язана як із внутрішнім соціальним розшаруванням, так і з державною політикою уніфікації та включення місцевих еліт до загальноімперської системи.

Водночас протягом тривалого часу українська шляхта відігравала значну роль у політичному, правовому, військовому та культурному житті українських земель. Вона поєднувала елементи загальноєвропейської шляхетської культури з місцевими політичними й правовими традиціями, беручи участь у функціонуванні органів самоврядування, судочинства та місцевої адміністрації [37].

У політичному аспекті шляхта брала участь у місцевому самоврядуванні, роботі сеймиків і судових установ. У межах Речі Посполитої представники шляхетського стану обирали депутатів до сеймиків, брали участь у діяльності місцевих органів влади та захищали корпоративні й регіональні інтереси [37]. Ці механізми сприяли формуванню традицій станової політичної участі, які істотно відрізнялися від централізованої моделі управління Російської імперії.

На Лівобережжі після переходу під владу Московської держави частина представників місцевої шляхти інтегрувалася до козацько-старшинського середовища. Старшина виконувала адміністративні, військові й судові функції в межах автономної Гетьманщини, обіймаючи посади полковників, сотників, суддів, писарів та інших урядовців [29, с. 36–57, 82–

84]. Поступове обмеження автономії, діяльність Малоросійських колегій та поширення імперських адміністративних практик стали проявами централізаційної політики [29, с. 95–101, 189–192].

Помітною була роль шляхти у взаємодії з козацтвом у періоди політичних та воєнних конфліктів. У період Національно-визвольної війни середини XVII ст. частина православної шляхти підтримала козацький рух, тоді як інші її представники залишалися пов'язаними з політичними структурами Речі Посполитої. Це ще раз засвідчувало внутрішню неоднорідність шляхетського середовища [37].

Після 1654 р. окремі представники місцевої еліти брали участь у взаємодії між інституціями Гетьманщини та царською адміністрацією. У цьому сенсі козацька старшина й пов'язані з нею шляхетські роди поступово пристосовували попередні політичні та правові практики до нових умов [29, с. 56–70]. У наступні десятиліття вони залишалися активними в межах полково-сотенного устрою, брали участь у місцевому управлінні та здійсненні судових функцій. Ліквідація полково-сотенного устрою й інших автономних установ у 1780-х рр. суттєво змінила умови політичної діяльності місцевої еліти [29, с. 189–192].

Таким чином, політична роль української шляхти й козацько-старшинської еліти була важливою складовою державного й самоврядного життя українських земель. Поступова втрата цих механізмів унаслідок імперської централізації зумовила зниження їхньої самостійної політичної ролі.

Значна частина дрібної шляхти зберігала тісний зв'язок із місцевим населенням. Особливо це було характерно для Правобережжя, де численна малоземельна або безземельна шляхта за способом життя могла мало відрізнятися від інших груп місцевого населення [24, с. 58–60; 26, с. 107–108]. Її представники займалися господарством, брали участь у житті місцевих громад, а належність до шляхетського стану залишалася важливим елементом їхньої соціальної самосвідомості.

Водночас шляхетське середовище українських земель не було однорідним ані за мовою, ані за конфесійною належністю, ані за політичними орієнтаціями. На Правобережжі значна частина шляхти була полонізованою та католицькою, тоді як на Лівобережжі місцева еліта значною мірою формувалася на основі козацької старшини й була пов'язана з православною традицією [24, с. 58–60; 29, с. 208–218]. Саме ця неоднорідність значною мірою визначила різні траєкторії її подальшої адаптації до імперської системи.

Окремі роди й у XIX столітті відстоювали право на шляхетський або дворянський статус, подаючи документи до дворянських депутатських зборів та інших установ. Матеріали перевірки дворянських прав засвідчують прагнення значної частини правобережної шляхти зберегти належність до привілейованого стану навіть за відсутності значних земельних володінь [32, с. 14–43]. Саме юридичне підтвердження походження набуло за цих умов принципового значення.

Особливе місце посідала дрібна шляхта, соціальний статус якої дедалі менше відповідав її реальному матеріальному становищу. Її близькість до місцевого населення та поступове включення частини її представників до освічених верств створювали передумови для входження вихідців із шляхетського й дворянського середовища до нової української інтелігенції. У XIX ст. частина представників цього середовища долучалася до українського культурного та громадівського руху [28].

У культурному вимірі шляхетські й старшинські роди протягом попередніх століть впливали на розвиток освіти, книгодрукування та церковного життя, виступали меценатами освітніх і культурних ініціатив [37]. У XIX ст. ця традиція набувала нових форм: представники освічених дворянських і шляхетських середовищ брали участь у розвитку науки, літератури, історичних досліджень, етнографії та видавничої діяльності [28; 35].

Шляхта та нащадки козацько-старшинських родів були представлені серед освічених верств Києва, Харкова, Полтави, Чернігова та інших культурних центрів. Частина цього середовища займалася історією, правом, фольклором, мовою, літературою та етнографією, сприяючи поступовому формуванню модерної української інтелігенції [28]. Водночас цей процес не був прямим продовженням шляхетської традиції: у новому інтелектуальному середовищі дедалі більшого значення набували освіта, професійна діяльність та національно-культурна самоідентифікація, а не станове походження.

Представники освіченого дворянсько-старшинського середовища брали участь у діяльності Археографічної комісії, наукових і культурних товариств, співпрацювали з періодичними виданнями, зокрема «Основою» та «Киевской стариной». Їхня діяльність сприяла збиранню та публікації історичних джерел, розвитку історичних і етнографічних досліджень та збереженню історичної пам'яті в умовах цензурних обмежень [28; 31].

Окремі представники цього середовища, зокрема Василь Тарновський та Пантелеймон Куліш, поєднували культурну, наукову та громадську діяльність, збирали історичні матеріали, фольклор, формували колекції й рукописні зібрання. Така діяльність стала важливою складовою збереження української історико-культурної спадщини [28; 35].

Важливими джерелами для вивчення суспільно-політичної атмосфери цієї доби є також щоденники, листування та спогади сучасників. Вони не лише фіксують події, а й відображають суперечності між імперською лояльністю, регіональною належністю та різними формами ідентичності [27].

Отже, участь вихідців зі шляхетського та дворянсько-старшинського середовища в модернізаційних і культурних процесах ХІХ століття свідчить про поступову трансформацію традиційної землевласницької еліти та входження частини її представників до нових професійних й інтелектуальних середовищ.

Водночас частина шляхти втрачала зв'язок із місцевими традиціями, полонізувалася або русифікувалася та інтегрувалася до загальноімперської

структури. Це зумовило внутрішнє розшарування шляхетського середовища й існування різних культурних і політичних орієнтацій – від повної інтеграції до імперського дворянства до участі окремих його представників в українському культурному та національному русі [25; 28; 29, с. 226–241].

Загалом українська шляхта та пов'язані з нею дворянсько-старшинські середовища, попри складні політичні обставини та імперську інтеграцію, тривалий час залишалися помітним чинником політичного й культурного життя українських земель. Їхня участь в управлінні, освіті, меценатстві, науковій та громадській діяльності була важливою складовою історичного розвитку України.

2.2. Адміністративно-правова інтеграція української шляхти до імперської системи та її соціально-ідентичні трансформації

Після остаточного приєднання українських земель до Російської імперії наприкінці XVIII століття українська шляхта опинилася перед необхідністю пристосування до нової адміністративно-політичної та правової системи. Цей процес мав конкретні правові, економічні та соціальні наслідки. На Лівобережжі значна частина козацько-старшинської еліти поступово інтегрувалася до російського дворянства, тоді як на Правобережжі імперська влада мала справу з численним шляхетським станом, сформованим у межах Речі Посполитої [24, с. 16–18; 29, с. 189–225].

Імперська адміністрація прагнула уніфікувати станову систему та привести статус місцевих еліт у відповідність до загальноімперських норм. У Російській імперії належність до дворянства мала юридично підтверджуватися відповідно до встановленого законодавства [33]. Це суттєво відрізнялося від попередньої української та польсько-литовської традиції, де становий статус значною мірою визначався походженням, спадковістю та місцевими правовими практиками [24, с. 42–60; 30, с. 46–79].

На Лівобережжі цей процес був пов'язаний із поступовим зрівнянням козацької старшини в правах із російським дворянством. Представники

старшинських родів прагнули юридичного закріплення свого привілейованого становища, використовуючи для цього документи про походження, попередню службу, землеволодіння та інші докази соціального статусу [29, с. 208–225; 30, с. 46–79]. Включення частини старшинської еліти до імперського дворянства створювало для неї можливість зберегти земельну власність, продовжувати державну й військову службу та користуватися становими правами російського дворянства.

Водночас така інтеграція змінювала характер політичної ролі місцевої еліти. Її становище дедалі менше визначалося участю в автономних інституціях Гетьманщини й дедалі більше залежало від місця в загальноімперській системі державної служби. Кар'єрні можливості були пов'язані з військовою або цивільною службою, імперською системою чинів і лояльністю до центральної влади [29, с. 220–241]. Таким чином, частина колишньої старшинської еліти поступово перетворювалася на складову імперського дворянства.

Іншою була ситуація на Правобережній Україні. Після поділів Речі Посполитої тут зберігалося численне шляхетське середовище, значну частину якого становила дрібна або малоземельна шляхта. Російська влада не могла автоматично прирівняти всіх представників колишнього шляхетського стану до дворянства Російської імперії, оскільки критерії належності до привілейованого стану в обох політичних системах істотно відрізнялися [24, с. 58–60; 25, с. 93–115].

Для підтвердження дворянського походження необхідно було подавати родовід, грамоти, метричні записи, документи про службу предків, акти на землю, судові рішення та інші документи [32, с. 14–43; 33]. Для українських шляхтичів така зміна створювала юридичні та соціальні труднощі. Старі документи, надані польськими королями або підтверджені місцевими органами влади, могли не визнаватися достатньою підставою для набуття прав російського дворянства [24, с. 54–67; 32, с. 14–43].

Через складність цих процедур частина шляхетських родів втрачала юридичне визнання. Особливо вразливою була дрібна шляхта, представники якої часто не мали повного комплексу документів, що відповідали вимогам імперського законодавства. Традиційне визнання родини шляхетською в місцевому середовищі саме по собі вже не було достатньою юридичною підставою для одержання статусу російського дворянина [26, с. 107–108; 32, с. 14–43].

Особливо масштабного характеру цей процес набув у першій половині XIX ст. Перевірка дворянських прав правобережної шляхти стала одним із засобів адміністративної перебудови місцевої соціальної структури. Діяльність Центральної ревізійної комісії була спрямована на перевірку рішень щодо визнання дворянських прав шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній [32, с. 14–43].

Через це значний прошарок дрібної шляхти, особливо сільської, опинився поза межами офіційно визнаного дворянства. Втрата статусу означала зміну комплексу станових прав і обов'язків та могла призводити до переведення представників шляхетських родин до інших соціальних категорій [26, с. 162–163; 32, с. 31–43]. У результаті руйнувалася традиційна соціальна структура, в якій шляхта виконувала роль локальної еліти та посередника між владою і населенням.

Частина старої шляхти намагалася адаптуватися до нової системи через службу в державному апараті, армії та цивільних установах. Державна служба давала можливість зберігати або підвищувати соціальне становище, входити до імперського чиновницького середовища й користуватися перевагами дворянського статусу [29, с. 220–241]. Водночас у матеріалах представників імперського адміністративного апарату відбивалося прагнення підпорядкувати місцеві еліти загальнодержавним механізмам управління [27, с. 71].

Таким чином, імперська інтеграція супроводжувалася поступовим перетворенням традиційного шляхетського статусу на статус, юридично

врегульований імперським законодавством і значною мірою пов'язаний із державною службою. Це стало одним із ключових чинників соціальної трансформації української шляхти [29, с. 208–241; 33].

Наступним важливим напрямом трансформації стала культурно-мовна інтеграція. Якщо спочатку імперська політика значною мірою зосереджувалася на юридичному підтвердженні походження та впорядкуванні станової структури, то надалі дедалі більшого значення набували освіта, державна служба, мовна політика, цензура та контроль публічного культурного простору [28, с. 35–58; 35, ч. 1, с. 112–135].

Для представників дворянських родів успішна кар'єра в адміністрації, армії та інших державних установах передбачала володіння російською мовою та включення до загальноімперського освітнього й культурного середовища. Для частини родин це означало зміну освітніх пріоритетів, дистанціювання від місцевих традицій і поступове послаблення зв'язків з українським культурним середовищем [28, с. 39–60; 29, с. 226–241].

Особливе значення мала освіта. Гімназії та університети були важливими каналами соціальної мобільності, оскільки давали можливість здобути професійну підготовку та продовжити кар'єру в державних установах. Водночас навчання відбувалося в межах імперської освітньої системи, що сприяло поширенню загальноімперських мовних і культурних норм серед освічених верств [28, с. 51–73].

Насамперед це стосувалося мови. Упродовж XIX ст. російська мова дедалі більше утверджувалася як мова державного управління, значної частини освіти та офіційного суспільного життя. Для шляхти, яка прагнула державної кар'єри, включення в це мовне середовище ставало практично необхідним [28, с. 46–60; 35, ч. 1, с. 112–135].

Обмеження української мови набули системного характеру в другій половині XIX ст., зокрема після Валуєвського циркуляра 1863 р. та Емського указу 1876 р. Вони обмежували українське книговидання та інші форми публічного використання української мови і впливали на можливості

розвитку українського культурного середовища [31, с. 245–270; 35, ч. 1, с. 118–139].

Поряд із цим посилювався контроль за культурною діяльністю. Історичні, етнографічні, літературні й просвітницькі ініціативи, пов'язані з українською культурою та мовою, могли набувати політичного значення в очах імперської адміністрації [27, с. 71; 35, ч. 1, с. 136–160]. Тому збереження локальної культурної окремішності не завжди узгоджувалося з вимогами державної служби й імперської політичної лояльності.

Важливим напрямом став і контроль над історичною пам'яттю. Звернення до автономного минулого України, історії Гетьманщини, козацького устрою та місцевих політичних традицій могло вступати в суперечність із загальноімперською моделлю історичного розвитку. Через систему освіти, друку та цензури формувався відповідний офіційний історичний наратив [31, с. 217–245; 35, ч. 1, с. 141–160].

Водночас процес культурної інтеграції не був абсолютним. Частина представників шляхетського та дворянського середовища зберігала інтерес до історії, етнографії, української мови та культури. Представники освічених верств збирали фольклор, працювали з історичними джерелами, брали участь у наукових і просвітницьких ініціативах та сприяли збереженню української культурної спадщини [28, с. 73–105].

Саме в цьому середовищі поступово формувалася частина інтелектуальних осередків українського національного руху. Окремі вихідці зі шляхетських і дворянських родин переорієнтовували свій культурний капітал із традиційної станової або державної служби на наукову, просвітницьку та громадську діяльність [28, с. 105–137]. Тому інтеграція шляхти до імперського суспільства не обов'язково означала повну втрату української культурної орієнтації.

Унаслідок цього шляхетське середовище ставало дедалі неодноріднішим. Одні роди інтегрувалися до імперського чиновництва, інші зберігали польську культурну орієнтацію, а частина представників

колишньої шляхти долучалася до українського культурного й національного руху [25, с. 189–215; 28, с. 105–137]. Отже, культурна трансформація сприяла внутрішньому розшаруванню шляхетського середовища.

Важливими були й адміністративні зміни. Політика уніфікації супроводжувалася поступовим усуненням традиційних місцевих інституцій та поширенням загальноімперської системи управління. На Лівобережжі цей процес розпочався ще у XVIII ст. з ліквідацією автономних інституцій Гетьманщини й завершився включенням регіону до імперської адміністративної структури [29, с. 189–225].

Запровадження російської губернської моделі означало не лише адміністративну перебудову, а й зміну принципів організації влади. Замість локальних механізмів, пов'язаних із місцевою політико-правовою традицією, поступово утверджувалася централізована система, в якій основні рішення приймалися або контролювалися імперськими установами [29, с. 189–225; 36, с. 35–67].

Важливим елементом цієї трансформації стало скасування традиційних українських інституцій. Полково-сотенний устрій виконував не лише військові, а й адміністративні, судові та господарські функції. Його ліквідація та поширення загальноімперського адміністративно-територіального устрою означали втрату місцевою елітою значної частини колишніх механізмів політичного впливу [29, с. 189–192; 30, с. 58–71].

Аналогічні зміни відбувалися у сфері судочинства. Традиційні судові установи та місцеві правові норми поступово поступалися загальноімперським установам і законодавству. У результаті змінювалася роль шляхти у правозастосуванні та місцевому управлінні [29, с. 197–215; 33].

На Правобережжі адміністративна політика мала іншу специфіку. Російська влада тривалий час змушена була враховувати вплив місцевої шляхти, особливо великих землевласників. Проте поступово імперська адміністрація посилювала контроль над місцевими установами та

шляхетськими корпораціями, обмежуючи можливості їх самостійної політичної діяльності [24, с. 116–145; 36, с. 89–120].

Особливе значення для становища правобережної шляхти мали польські повстання 1830–1831 та 1863–1864 рр. Значна частина учасників і прихильників цих рухів походила зі шляхетського середовища. Унаслідок цього імперська влада дедалі частіше розглядала польське шляхетство Правобережжя не лише як привілейований стан, а й як соціальне середовище, частина якого могла становити політичну опозицію [25, с. 215–247; 26, с. 44–68].

Після повстання 1830–1831 рр. політика щодо шляхти стала жорсткішою. Посилилися перевірки дворянського походження, адміністративний контроль та заходи щодо скорочення чисельності юридично визнаного шляхетства [26, с. 69–108; 32, с. 14–43]. За цих умов «розбір шляхти» набував не лише станово-правового, а й політичного значення.

Важливим чинником трансформації шляхти стала втрата економічної основи її суспільного становища. Землеволодіння забезпечувало не лише матеріальні ресурси, а й можливість підтримувати локальні культурні, освітні та громадські ініціативи. Багато дрібних і малоземельних родів не змогли підтвердити дворянство або поступово втрачали майно через борги, судові процеси та економічні труднощі [26, с. 162–181; 34, с. 44–72].

Особливо відчутними економічні зміни стали в другій половині XIX століття після скасування кріпацтва. Реформа 1861 р. змінила умови функціонування поміщицького господарства й вимагала пристосування до нових форм економічних відносин. Частина землевласників змогла перебудувати господарство, тоді як інші накопичували борги або продавали частину земель [34, с. 72–104].

У результаті втрата економічної бази сприяла послабленню шляхти як окремого соціального середовища. Належність до дворянства вже сама по собі не гарантувала економічної стабільності, а відмінності між великими

землевласниками та збіднілими представниками колишньої шляхти ставали дедалі помітнішими [34, с. 104–137].

Маєтки мали не лише економічне, а й культурне значення. У них зберігалися бібліотеки, родинні архіви, портрети, документи, реліквії та інші матеріальні носії історичної пам'яті. Тому втрата маєтку могла означати одночасно втрату важливого осередку родової та культурної тяглості [23, с. 41–63; 34, с. 118–137].

Особливо жорсткого характеру конфіскаційні заходи набули після Січневого повстання 1863–1864 років. Російська влада розглядала значну частину польського шляхетського середовища Правобережжя як політично неблагонадійну та застосовувала до учасників і прихильників повстання конфіскацію маєтків, адміністративний нагляд та інші обмеження [23, с. 18–45; 25, с. 273–306].

Конфіскації та обмеження земельного володіння змінювали соціально-економічний ландшафт Правобережжя. Втрачаючи земельну власність, шляхетські родини одночасно втрачали економічні ресурси, необхідні для підтримки попереднього соціального статусу, культурних і громадських ініціатив [23, с. 45–72; 25, с. 306–335].

Після повстання застосовувалися й подальші заходи, спрямовані на обмеження економічних позицій польського землевласницького середовища Правобережжя. Вони ускладнювали відновлення попереднього становища частини шляхетських родів і сприяли зміні структури землеволодіння в регіоні [23, с. 72–105; 25, с. 335–362].

Паралельно здійснювалося обмеження участі політично неблагонадійних осіб у державній службі та місцевому суспільному житті. Підставою для адміністративного втручання могла бути участь у повстанні, підтримка опозиційного руху або підозра в політичній нелояльності [25, с. 273–306; 36, с. 175–205].

Обмеження могли впливати й на освітні та професійні перспективи окремих шляхетських родин. Оскільки освіта й державна служба були

важливими механізмами соціальної мобільності дворянства, адміністративна неблагонадійність могла суттєво звузити можливості молодого покоління [28, с. 39–60; 36, с. 175–205].

Політика адміністративної уніфікації також поступово змінювала механізми політичної участі місцевої еліти. У Речі Посполитій та Гетьманщині шляхетські й старшинські середовища брали участь у місцевому самоврядуванні, судочинстві, адміністрації та військовій організації. Після включення до імперської системи ці функції дедалі більше здійснювалися в межах установлених державою загальноімперських установ [24, с. 32–58; 29, с. 189–225].

Водночас адміністративна інтеграція не означала повного усунення дворянства з місцевого управління. Визнані імперією дворяни могли брати участь у діяльності дворянських корпорацій та обіймати виборні або службові посади. Принципова зміна полягала в тому, що така участь відбувалася вже не в межах автономних українських чи шляхетських політичних інституцій, а відповідно до норм імперського законодавства [33; 36, с. 89–120].

Таким чином, трансформація шляхетського середовища не зводилася до простого витіснення старої еліти новим чиновництвом. Частина шляхти успішно інтегрувалася до державної служби й сама стала складовою імперського адміністративного апарату, тоді як інші її групи втрачали попередній соціальний статус або політичні можливості [29, с. 220–241; 36, с. 112–140].

Не менш складними були зміни ідентичності. У XIX ст. станове походження вже не визначало однозначно культурну чи політичну орієнтацію людини. Представники шляхетського середовища могли інтегруватися до російського дворянства, зберігати польську культурну ідентичність або долучатися до формування модерної української національної свідомості [25, с. 362–391; 28, с. 105–137].

На Правобережжі особливо важливим чинником залишалася польська культурна традиція. Водночас у другій половині XIX ст. відомими стали випадки переходу представників полонізованого шляхетського середовища до української культурної самоідентифікації. Це свідчило про те, що соціальне походження та національна ідентичність уже не збігалися автоматично [28, с. 86–112].

Поступово змінювалося й саме значення шляхетської ідентичності. Якщо раніше вона передусім визначалася становими правами, корпоративними привілеями, землеволодінням і участю в місцевих інституціях, то в XIX ст. дедалі більшого значення набували освіта, професійна діяльність, державна служба та культурна самоідентифікація [25, с. 391–420; 34, с. 137–166].

Частина шляхти інтегрувалася в імперську ієрархію, приймаючи умови служби, мову та освітні стандарти. Такі представники могли обіймати посади у війську, судах і губернській адміністрації, поступово включаючись до загальноімперського дворянського середовища [29, с. 220–241; 36, с. 112–140].

Для значної частини дрібної шляхти, яка не змогла підтвердити свій статус, наслідком стала соціальна деградація: її представники переходили до інших станових категорій і втрачали можливість передавати попередній привілейований статус наступним поколінням [26, с. 162–163; 32, с. 31–43]. Це сприяло поступовому розчиненню частини колишньої шляхти серед інших соціальних груп.

Однак занепад традиційного шляхетського стану мав суперечливі наслідки для розвитку українського національного руху. Частина представників колишньої еліти, втрачаючи попередні політичні функції, переходила до інтелектуальної, наукової, освітньої та громадської діяльності. Саме серед освічених вихідців із дворянського та шляхетського середовища були діячі, які брали участь у розвитку української історичної думки, етнографії, літератури й громадського руху [28, с. 105–137].

Окремим напрямом імперської політики були репресивні заходи щодо представників шляхетського середовища, яких влада вважала політично неблагонадійними. Адміністративний нагляд, цензура, обмеження публічної діяльності, конфіскації, звільнення з посад та інші форми переслідування особливо посилювалися після польських повстань [23, с. 18–72; 25, с. 273–335].

Водночас репресивну політику не слід механічно поширювати на всю українську шляхту. Її об'єктами ставали насамперед конкретні особи та середовища, пов'язані з повстанським, опозиційним або українським культурним рухом. Значна частина дворянства залишалася лояльною до імперської влади, служила в державних установах та була інтегрована до російської соціально-політичної системи [27, с. 71; 29, с. 220–241].

Усі ці процеси в сукупності сприяли поступовому скороченню самостійної суспільної ролі шляхетського середовища. Частина шляхти втрачала попередні політичні можливості, економічні ресурси та традиційні форми участі в місцевому управлінні, тоді як інша частина пристосовувалася до імперської системи через службу, освіту та входження до дворянських корпорацій [25, с. 391–420; 34, с. 137–166].

Таким чином, адміністративно-правова інтеграція української шляхти до Російської імперії була складним і суперечливим процесом. Вона передбачала юридичне включення частини місцевої еліти до імперського дворянства, але водночас супроводжувалася перебудовою традиційної станової структури, ліквідацією автономних інституцій, зміною механізмів політичної участі та соціальним пониженням частини дрібної шляхти [26, с. 162–181; 29, с. 189–241; 32, с. 14–43].

Частина шляхти адаптувалася до імперської системи через службу, освіту та включення до загальноімперських соціальних і культурних структур. Інша частина втрачала попередній становий статус або економічні позиції. Водночас саме з цього середовища в другій половині XIX століття

вийшла частина діячів українського культурного й національного руху [28, с. 105–137].

Отже, трансформація української шляхти в XIX столітті була результатом взаємодії адміністративної уніфікації, зміни правового статусу, економічних перетворень, репресивних заходів щодо окремих груп та культурно-ідентичнісних процесів. Втрата традиційних інститутів і частини попередніх соціальних ресурсів поступово послабила шляхту як окремий стан, але водночас частина її представників трансформувала власну суспільну роль і долучилася до формування модерного українського інтелектуального та національного середовища.

РОЗДІЛ 3

ЗАНЕПАД УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХТИ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

3.1. Культурно-освітнє знищення шляхетської еліти

У другій половині XIX століття Російська імперія значно посилила політику культурної уніфікації як складову централізації влади та контролю над національними меншинами. Особливо інтенсивно вона проявлялася в українських губерніях, де імперська адміністрація усвідомлювала значення мовної та культурної самобутності для формування національної ідентичності й потенційного опору. В умовах втрати українською шляхтою політичної та економічної бази боротьба за культурний простір залишалася одним із важливих засобів збереження її суспільного значення. Тому боротьба проти української мови в публічному та освітньому вжитку стала не лише культурною, а й політичною кампанією імперської влади [35, ч. 1, с. 112–135].

Центральним елементом цієї стратегії стало обмеження української мови в освітніх, адміністративних і громадських інституціях, що поступово змінювало мовний ландшафт на користь російської. Влада використовувала законодавчі акти, адміністративний тиск і цензуру, прагнучи мінімізувати публічну присутність української мови. Така політика ґрунтувалася на сприйнятті національної мови як важливого носія історичної пам'яті та культурної самостійності [31, с. 217–245].

Валуєвський циркуляр 1863 року став одним із знакових документів обмеження українського друку. Ним було суттєво звужено можливості видання українською мовою релігійної та навчальної літератури, що безпосередньо впливало на можливості використання української мови в освітній та просвітницькій діяльності [35, ч. 1, с. 118–126].

Наступним етапом став Емський указ 1876 року, який заборонив ввезення з-за кордону значної частини українських видань, обмежив друкування українською мовою, театральні вистави та інші форми її

публічного використання. На відміну від Валуєвського циркуляра, він істотно розширював систему обмежень культурного самовираження українського населення [31, с. 245–270].

Такі мовні обмеження впливали на освіту та культурні практики освічених верств, у тому числі вихідців із шляхетського й дворянського середовища. Шляхетські родини традиційно надавали великого значення гуманітарній освіті – літературі, праву, історії, богослов'ю, які формували елітарну самосвідомість. Однак включення до імперської освітньої системи дедалі більше пов'язувало освітні й професійні перспективи молодого покоління з російськомовним культурним середовищем [28, с. 39–60].

Молоді представники шляхетських і дворянських родин, які мали доступ до місцевої культурної традиції в сімейному, регіональному чи релігійному середовищі, водночас опановували російськомовні навчальні програми задля кар'єрного зростання, доступу до службових посад і публічних інституцій. Освіта ставала не лише засобом отримання знань, а й одним із механізмів інтеграції до імперського соціального простору [36, с. 112–140].

Таким чином, освітня русифікація перетворилася на важливий чинник соціального відбору: ті, хто прагнув успішної інтеграції у владні та професійні структури імперії, мали пристосовуватися до встановлених мовних і культурних правил. Унаслідок цього в частини представників місцевої еліти поступово послаблювався зв'язок із попередньою історичною спадщиною – мовою, літературою та правовими традиціями [28, с. 51–73].

Поступове витіснення української мови мало й міжпоколінні наслідки: воно послаблювало передачу культурних практик, обмежувало розвиток національної літератури, журналістики та науки, важливих для освічених верств суспільства. Домінування російської мови в освіті та публічному житті звужувало можливості розвитку українського інтелектуального середовища [35, ч. 1, с. 136–160].

Отже, мовна політика імперії сприяла послабленню можливостей відтворення української культурної ідентичності та обмежувала ті форми суспільної діяльності, які могли підтримувати окремішність українського культурного простору.

Після Валувського циркуляра 1863 року можливості друку навчальної та релігійної літератури українською мовою були істотно обмежені. Документ став важливим елементом державної політики контролю над українським культурно-освітнім простором [27, с. 71].

Ситуація ускладнилася після Емського указу 1876 року, який поширив обмеження на ввезення українських книг із-за кордону, театральну діяльність та окремі форми публічного використання української мови. У результаті було істотно звужено середовище, в якому через мову, читання, спілкування та виховання формувалася українська культурна самосвідомість [35, ч. 1, с. 126–139].

Ці дії не лише обмежували можливості української освіти, а й впливали на зміст гуманітарних знань. Історія, філологія та право викладалися в межах імперської освітньої системи, у якій українське минуле значною мірою включалося до ширшого загальноросійського історичного наративу [28, с. 60–85].

Системна освіта дедалі більше орієнтувала шляхетське й дворянське середовище на включення до імперських професійних і службових структур. Водночас частина освічених представників цієї верстви шукала можливості збереження місцевої історичної традиції через наукові, етнографічні, видавничі та громадські ініціативи [28, с. 73–105].

Таким чином, обмеження української мови та можливостей розвитку українськомовної освіти стали важливими механізмами послаблення української культурної суб'єктності. Вони сприяли мовній асиміляції та ускладнювали передачу історичного досвіду, колективної пам'яті, родової традиції й власного інтелектуального бачення минулого [35, ч. 1, с. 141–160].

Удар був спрямований не лише на зміст знань, а й на саму форму культурної ідентичності. Через мову й освіту імперська політика сприяла формуванню підданого, орієнтованого на загальноімперський культурний простір. Унаслідок цього та частина шляхетської еліти, яка зберігала зв'язок з українською культурною традицією, мала дедалі менше можливостей для її публічного відтворення [31, с. 270–287].

У межах культурної й мовної асиміляції, ліквідації автономних інституцій та обмеження українського культурного життя Російська імперія застосовувала й персональні репресивні практики щодо представників суспільної еліти. Особливо це стосувалося осіб, яких влада пов'язувала з польським повстанським або українським культурним і громадським рухом [25, с. 273–306].

Значний вплив на становище шляхетського середовища Правобережжя мало польське повстання 1863–1864 рр. Участь частини шляхти в повстанні стала підставою для конфіскації майна, адміністративного нагляду, заслань та інших репресивних заходів. Такі дії одночасно послаблювали економічну основу шляхетського стану й обмежували можливості його культурного та суспільного впливу [23, с. 18–45].

Важливим наслідком стало посилення адміністративного контролю над навчальними закладами, видавничою діяльністю, громадськими організаціями та середовищами, які могли бути пов'язані з опозиційними настроями. За цих умов культура й освіта перетворювалися на сфери не лише інтелектуальної діяльності, а й державного політичного контролю [36, с. 175–205].

Водночас навіть за умов посилення імперського контролю частина вихідців із шляхетських і дворянських родин не відмовлялася від участі в українському культурному русі. Вони займалися етнографією, історією, видавничою та просвітницькою діяльністю, підтримували громадські

ініціативи. Саме цей процес став одним із механізмів трансформації частини колишньої станової еліти в українську інтелігенцію [28, с. 105–137].

Показовим прикладом є Володимир Антонович – один із фундаторів української історичної школи, професор Київського університету, археограф і громадський діяч. Його шляхетське походження поєднувалося з переходом до української культурної самоідентифікації. Наукова й громадська діяльність Антоновича сприяла утвердженню історії українських земель як самостійного предмета дослідження та формуванню нового середовища українських істориків [28, с. 86–112].

Діяльність Антоновича демонструє складність ідентифікаційних процесів у шляхетському середовищі Правобережжя. Вихід із польського шляхетського культурного середовища не означав автоматичної інтеграції до російської імперської моделі: частина його представників обирала українську культурну орієнтацію й долучалася до формування модерного українського руху [25, с. 362–391].

На межі XIX–XX ст. подібну трансформацію традиційної ролі землевласницької еліти демонструвала діяльність Євгена Чикаленка, який спрямовував власні матеріальні ресурси на підтримку українського книговидання, преси, освіти та культурних ініціатив. Його діяльність показує, що меценатство та фінансова підтримка національної культури стали однією з нових форм участі заможних представників освіченого середовища в українському русі [35, ч. 3].

Імперська влада контролювала друковану продукцію, діяльність видавництв і громадських об'єднань, тому українська культурна активність постійно стикалася з адміністративними та цензурними обмеженнями. У таких умовах культурне меценатство й підтримка української преси набували не лише просвітницького, а й суспільного значення [31, с. 287–310].

Приклади Антоновича та інших діячів, пов'язаних із шляхетським або дворянським середовищем, демонструють різні способи збереження культурного впливу в умовах втрати традиційної станової ролі. На місце

безпосередньої участі в автономних політичних інституціях дедалі частіше приходили наукова, видавнича, меценатська та громадська діяльність [28, с. 105–137].

Водночас реакцією частини шляхетського середовища стала культурна активність у приватній сфері: підтримка бібліотек, збирання фольклору, збереження родинних архівів і документів, участь у локальних освітніх та просвітницьких ініціативах. Такі форми діяльності давали можливість підтримувати елементи культурної традиції поза безпосереднім державним контролем [37, с. 330–370].

Важливу роль у збереженні й трансформації пам'яті відіграли також літературні та наукові праці. Уже в другій половині XIX століття історики, фольклористи й етнографи документували козацькі традиції, родові оповіді, місцеві правові практики та історію старих інституцій, що створювало основу для подальших історичних реконструкцій. Особливе місце в цьому процесі посідала діяльність Володимира Антоновича та сформованої довкола нього історичної школи [28, с. 112–137].

Отже, культурно-освітній занепад шляхетської еліти не означав повного зникнення її культурного впливу. Частина представників старої еліти інтегрувалася до імперського дворянського середовища, частина втрачала попередній статус, тоді як окремі вихідці зі шляхетських родин долучалися до українського наукового, культурного й громадського руху.

Унаслідок цього протягом XIX століття змінювалася сама форма існування еліти. Традиційна шляхетська верства, статус якої ґрунтувався на станових правах, землеволодінні й участі в місцевих інституціях, поступово втрачала своє попереднє значення. Натомість дедалі помітнішу роль починала відігравати інтелігенція, для якої основними ресурсами ставали освіта, професійна діяльність, наукові знання й культурне лідерство.

Таким чином, культурно-освітня трансформація шляхетського середовища відбувалася під впливом кількох взаємопов'язаних чинників: мовних і цензурних обмежень, інтеграції до імперської системи освіти та

служби, зміни економічного становища, адміністративного тиску й репресивних заходів щодо політично нелояльних груп. Ці процеси послаблювали можливості шляхти відтворювати себе як окремий становий і культурний прошарок.

Разом із тим імперська політика не призвела до повного зникнення культурної спадщини шляхетського середовища. Її окремі елементи зберігалися в родинній пам'яті, історичних документах, культурних практиках, наукових дослідженнях і діяльності представників нової української інтелігенції. Саме через таку трансформацію частина культурного потенціалу традиційної еліти була передана новим суспільним групам і стала одним із чинників подальшого розвитку українського національного руху.

3.2. Наслідки занепаду української шляхти

Занепад української шляхти як окремої соціальної групи в Російській імперії XIX століття мав глибокі соціальні та культурні наслідки, що вплинули на структуру українського суспільства, формування національної ідентичності та модернізаційні процеси. Послаблення шляхти як самостійної політичної й економічної еліти спричинило переформатування соціальної ієрархії, у якій раніше важливу роль відігравала місцева знать. Традиційні форми місцевого управління й станової участі поступово поступалися місцем загальноімперським адміністративним механізмам, у межах яких дедалі більшу роль відігравали губернські та повітові установи й чиновницький апарат [36, с. 89–120]. Це збільшувало залежність місцевого суспільства від централізованої системи управління.

Також занепад шляхти впливав на соціальну структуру сільських і міських громад. Родова шляхетська власність на землю була не лише економічним ресурсом, а й важливим чинником суспільного становища, локального впливу та культурних ініціатив. Втрата земель через конфіскації, продаж, борги чи економічні труднощі означала одночасно послаблення

матеріальної основи традиційного шляхетського способу життя. Особливо помітними ці процеси стали у другій половині XIX ст., коли поміщицькі господарства були змушені пристосовуватися до нових економічних умов після селянської реформи [34, с. 72–104].

На культурному рівні занепад шляхти позначився на національній самосвідомості. Частина шляхетського та дворянського середовища була носієм місцевих культурних традицій, родової пам'яті, історичних документів і освітніх практик. Водночас системне обмеження української мови в публічній та освітній сферах у другій половині XIX ст. звужувало можливості розвитку українського культурного середовища [35, ч. 1, с. 118–139].

Це мало наслідки і для історичного мислення та наративів: в умовах домінування імперського історичного дискурсу українська історія часто представлялася як складова загальноросійського історичного процесу, а не як окремий предмет із власною логікою розвитку. Така ситуація ускладнювала формування уявлення про самостійність української історичної традиції [35, ч. 1, с. 141–160].

Соціально-культурні наслідки занепаду шляхти охопили також сферу суспільного лідерства та модернізації. Шляхетське і дворянське середовище традиційно мало ширший доступ до освіти, правових знань і професійної підготовки. Його трансформація означала зміну складу освіченої еліти. Поступово дедалі більшу роль у громадському та культурному житті починала відігравати українська інтелігенція, яка формувалася з представників різного соціального походження [28, с. 105–137].

По-перше, втрата традиційною елітою попереднього становища спричинила істотну перебудову соціальної структури. Українська шляхта й козацько-старшинська еліта в попередні періоди брали участь у місцевому управлінні, судочинстві та інших формах суспільної організації. Їх поступове включення до імперського дворянства або втрата частиною шляхти

привілейованого статусу змінювали традиційні механізми взаємодії між місцевою елітою, населенням і владою.

На Лівобережжі значна частина козацько-старшинської еліти інтегрувалася до російського дворянства та державної служби, пристосовуючись до нової системи суспільної й політичної організації [29, с. 220–241]. На Правобережжі процес мав інший характер: частина шляхти підтвердила дворянські права, тоді як значний прошарок дрібної шляхти внаслідок перевірки станової належності втратив колишній юридичний статус [26, с. 162–181].

По-друге, економічний занепад частини шляхти через конфіскації маєтків, втрату родових земель і зміну умов господарювання впливав на соціальне становище цієї верстви. Земля була не лише джерелом доходу, а й соціальним капіталом, який дозволяв утримувати маєтки, бібліотеки, підтримувати культурні й освітні ініціативи.

Особливо відчутними такі зміни були на Правобережжі після польського повстання 1863–1864 рр., коли щодо частини причетного до повстання шляхетського середовища застосовувалися конфіскації та інші обмежувальні заходи [23, с. 18–45]. Паралельно економічні трансформації другої половини XIX ст. змушували землевласників пристосовувати господарства до нових умов, а частина поміщицьких родин втрачала попередню економічну стабільність [34, с. 104–137].

Втрата маєтку могла мати не лише економічні наслідки. У шляхетських садибах зберігалися родинні архіви, бібліотеки, колекції, портрети, документи та інші матеріальні свідчення родової пам'яті. Тому економічне послаблення старих землевласницьких родів могло одночасно спричиняти розпорошення культурних і документальних колекцій.

По-третє, мовна та освітня політика імперії сприяла культурній інтеграції та асиміляції частини населення. Обмеження української мови в книгодрукуванні, освіті та публічній культурній сфері звужувало доступ до української культурної продукції. Для молодих представників шляхетських і

дворянських родів російська мова дедалі частіше ставала мовою освіти, науки, державної та професійної кар'єри.

Валуєвський циркуляр 1863 р. і Емський указ 1876 р. стали важливими етапами державного обмеження українського книговидання та публічного функціонування української мови [31, с. 245–270]. У таких умовах включення до імперської освітньої та службової системи могло сприяти поступовій зміні культурних орієнтирів частини місцевої еліти.

Водночас цей процес не був однозначним. З освіченого шляхетського та дворянського середовища виходили й діячі, які свідомо пов'язували власну діяльність з українською культурою та національним рухом. Тому інтеграція в імперські освітні структури могла приводити як до асиміляції, так і до формування нового типу української інтелігенції [28, с. 73–105].

По-четверте, занепад української шляхти як окремого політичного й культурного прошарку змінював соціальну основу українського культурного та громадського руху. Шляхетське середовище вже не могло виконувати тієї станової й політичної ролі, яку відігравало в попередні століття. Натомість у другій половині XIX ст. дедалі більшого значення набували інтелігенція, професійні середовища, громадівський рух і нові форми культурної самоорганізації.

Представники освічених верств брали участь у науковій, видавничій, етнографічній та просвітницькій діяльності. Частина вихідців із шляхетського середовища стала активними учасниками цього процесу, передаючи новому інтелектуальному середовищу певну частину освітнього й культурного капіталу попередньої еліти [28, с. 105–137].

Тому наслідком занепаду шляхти стало не просто зникнення одного соціального прошарку, а трансформація форм суспільного лідерства. Традиційний становий авторитет дедалі більше поступався авторитету, заснованому на освіті, професійній діяльності, науковій праці та участі в громадському житті.

По-п'яте, домінування імперських історичних наративів у публічному житті, освіті та науці стало ще одним важливим чинником трансформації історичної пам'яті. Втрата шляхетським середовищем частини колишнього культурного впливу послаблювала можливості підтримання локальних родових та історичних традицій.

Козацька, гетьманська й автономна традиції в офіційному імперському дискурсі включалися до загальноросійської схеми історії, що обмежувало можливості представлення українського минулого як самостійного історичного процесу [35, ч. 1, с. 141–160]. Цей процес посилювався через цензурні обмеження друку й публічної дискусії.

Проте історична пам'ять не визначалася лише офіційним дискурсом. Родинні традиції, приватні колекції, місцеві історичні сюжети, літературна та наукова діяльність забезпечували збереження інших способів осмислення минулого. Тому імперська культурна політика могла обмежувати публічне представлення української історії, але не могла повністю усунути альтернативні форми історичної пам'яті.

Нарешті, трансформація соціальної структури українського суспільства сприяла появі нових верств і форм самосвідомості. На місці шляхетської еліти поступово формувалися представники інтелігенції, міщанства та професійних спільнот, які починали відігравати роль культурних і громадських лідерів. Це було складовою ширших модернізаційних процесів другої половини XIX ст.

Разом із тим наступність між традиційною елітою та новою інтелігенцією не була повністю втрачена. Частина освічених представників дворянського та шляхетського середовища безпосередньо долучилася до наукової, громадської та культурної діяльності. Володимир Антонович є одним із найбільш показових прикладів такої зміни соціальної й культурної самоідентифікації [28, с. 86–112].

Попри адміністративні, правові, економічні й культурні трансформації XIX століття пам'ять про шляхту не була повністю стерта з національної

історії та культурного контексту України. Імперська інтеграція та маргіналізація частини шляхетського середовища послабили його присутність у публічному житті, однак не знищили всіх культурних і документальних маркерів, що пов'язували наступні покоління з історичною спадщиною цієї еліти.

Важливим способом збереження такої пам'яті залишалася родинна традиція. Відомості про походження, маєтки, родинні зв'язки, участь представників роду в історичних подіях передавалися між поколіннями навіть тоді, коли юридичний шляхетський статус уже було втрачено. Такі форми пам'яті сприяли збереженню уявлень про походження й попереднє суспільне становище родини.

Особливе значення мали приватні родинні архіви, у яких зберігалися документи, грамоти, метричні записи, листування, гербові матеріали та інші свідчення, що фіксували соціальний статус і міжпоколінні зв'язки шляхетських родин. Важливість таких документів особливо помітна з огляду на процедури підтвердження дворянських прав, під час яких походження мало доводитися документально [32, с. 14–43].

До таких матеріалів належали родоводи, приватне листування, купчі, судові акти, метричні записи, щоденники, мемуари, гербові описи та інші документи, що містили інформацію про майнове становище, освіту, службу й родинні зв'язки. Частина таких матеріалів згодом потрапила до архівів, музеїв та наукових установ і стала джерельною базою для дослідження історії шляхетських родів.

У подальшому ці матеріали використовувалися в джерельних публікаціях, генеалогічних дослідженнях і регіональних студіях, дозволяючи реконструювати історію окремих шляхетських родин та їхню роль у соціальних і культурних процесах. Таким чином, документальна спадщина забезпечила певну наступність між шляхетською традицією та її пізнішим науковим осмисленням.

Важливу роль у збереженні й трансформації пам'яті відіграли також літературні та наукові праці. Уже в другій половині XIX століття українські історики, фольклористи, етнографи та громадські діячі документували місцеві традиції, родові оповіді, історію козацьких і шляхетських середовищ та старих інституцій. Особливе значення в цьому контексті мала діяльність Володимира Антоновича, який досліджував соціальну історію Правобережної України та сам походив із польського шляхетського середовища [28, с. 86–112].

Таке наукове та культурне осмислення поступово змінювало саме ставлення до шляхетської спадщини. Вона дедалі менше сприймалася лише як історія привілейованого стану й дедалі більше – як складова ширших процесів формування соціальної структури, місцевих політичних традицій, культурного життя та національної ідентичності.

У XX столітті, а особливо після здобуття Україною незалежності, тема шляхти стала предметом спеціальних історичних досліджень. Праці Н. Яковенко [37], Д. Бовуа [23–26], З. Когути [29; 30], С. Лисенка та Є. Чернецького [32] суттєво розширили уявлення про походження, соціальний склад, правове становище та трансформації шляхетських і дворянських середовищ на українських землях.

Тема шляхти поступово увійшла також до ширшого освітнього й культурного простору. У сучасних шкільних підручниках історії України матеріал про українські землі в складі Російської імперії, місцеві еліти, суспільні зміни й національний рух розглядається як складова історії України XIX ст. [2]. Це сприяє включенню історії шляхти до загального уявлення про соціальне й культурне різноманіття українського суспільства.

Крім того, сучасна українська культура – література, театр, історичні реконструкції та популярні публікації – дедалі частіше звертається до теми шляхти як частини національної спадщини. Це сприяє визнанню складності історичного досвіду України, у якому шляхта була не лише соціальним прошарком, а й учасником політичних, суспільних і культурних процесів.

Отже, незважаючи на те, що імперська політика XIX століття, соціально-економічні трансформації та зміна правового статусу призвели до значних втрат і поступового занепаду української шляхти як окремого стану, пам'ять про неї не зникла. Вона збереглася в родинних традиціях, документальних матеріалах, літературних і наукових працях та згодом була переосмислена в нових соціальних і культурних контекстах, ставши складовою сучасної української історичної думки.

РОЗДІЛ 4

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХТИ В ШКОЛІ

4.1 Формування громадянської компетентності учнів у процесі вивчення історії української шляхти

Сучасна шкільна історична освіта орієнтується не лише на засвоєння учнями сукупності історичних фактів, дат і персоналій, а й на формування компетентностей, необхідних для активної участі особистості в суспільному житті. Такий підхід передбачає поєднання предметних історичних знань із розвитком умінь аналізувати суспільні процеси, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, працювати з різними видами інформації, аргументувати власну позицію та усвідомлювати взаємозв'язок між історичним минулим і сучасністю [6; 13].

Відповідно до сучасних вимог до загальної середньої освіти, важливим результатом навчання історії є не механічне відтворення інформації, а здатність учня використовувати набуті знання для осмислення суспільних явищ і власної громадянської позиції. Компетентнісний підхід передбачає активну діяльність школяра, самостійне опрацювання історичної інформації, її критичне осмислення та застосування для розв'язання навчальних і практичних завдань [13].

У цьому контексті історія української шляхти має значний потенціал для формування громадянської компетентності. Її вивчення дає можливість розглянути взаємозв'язок особистості, суспільства і держави, питання прав та обов'язків різних соціальних груп, значення політичної участі, місцевого самоврядування, збереження культурної ідентичності, впливу державної політики на суспільні відносини. Водночас ця тема дозволяє учням простежити, як зміна політичного устрою та правового статусу окремих соціальних груп впливала на їхнє повсякденне життя, можливості самореалізації та суспільну активність.

Важливим методичним орієнтиром для такого підходу є компетентнісно орієнтована модель історичної освіти. У сучасних методичних працях наголошується на необхідності зміщення акценту з накопичення історичних відомостей на формування здатності учнів застосовувати знання, аналізувати історичні ситуації та діяти на основі сформованих умінь [8]. Тому під час вивчення історії української шляхти доцільно створювати такі навчальні ситуації, у яких учень не лише дізнається про становище шляхти, а й самостійно визначає причини його зміни, аналізує дії влади, порівнює позиції різних соціальних груп і формулює аргументовані висновки.

Громадянська компетентність у процесі вивчення історії української шляхти може формуватися через кілька взаємопов'язаних компонентів: знаннєвий, ціннісно-смысловий, діяльнісний та комунікативний. Їх поєднання забезпечує перехід від простого засвоєння історичної інформації до її осмислення з позицій прав людини, суспільної відповідальності, демократії, взаємодії особистості й держави.

Знаннєвий компонент передбачає засвоєння учнями основних відомостей про походження та соціально-правовий статус української шляхти, її роль у політичному, культурному та громадському житті українських земель, а також про зміни, що відбулися в її становищі внаслідок включення українських територій до складу Російської імперії. Для формування громадянської компетентності важливо, щоб ці відомості не залишалися ізольованими фактами. Учні мають розуміти, як правовий статус, доступ до землеволодіння, освіти, державної служби та органів управління визначали можливості різних соціальних груп.

Зміст історії української шляхти дозволяє звернути увагу учнів на проблему співвідношення правового статусу та фактичних можливостей людини. Наприклад, під час розгляду процесу підтвердження шляхетського або дворянського статусу учні можуть проаналізувати, чому походження саме по собі не завжди забезпечувало збереження привілеїв, яку роль

відігравали документи та державні установи, а також як зміни законодавства впливали на окремі родини. Такий підхід сприяє розумінню ролі права у функціонуванні суспільства.

Не менш важливим є ціннісно-смісловий компонент громадянської компетентності. Історія української шляхти дає можливість порушувати питання свободи, гідності, відповідальності, культурної ідентичності, ставлення до державної влади та права на збереження власної культурної спадщини. При цьому вчителю важливо уникати спрощеного протиставлення історичних діячів на «позитивних» і «негативних». Значно продуктивніше запропонувати учням дослідити мотиви поведінки різних представників шляхетського середовища та умови, у яких вони робили певний вибір.

Особливе значення має розгляд різних моделей поведінки української шляхти в умовах імперської інтеграції. Частина представників шляхти пристосовувалася до нових умов, вступала на державну службу та інтегрувалася до імперської соціальної системи. Інші прагнули зберегти культурну самобутність, брали участь у просвітницькій діяльності, займалися історією, етнографією, літературою та підтримували українські культурні ініціативи. Ознайомлення з такими прикладами дає можливість учням побачити складність історичного вибору та зрозуміти, що суспільна поведінка формується під впливом конкретних політичних, правових і соціальних обставин.

Діяльнісний компонент передбачає формування в учнів умінь застосовувати історичні знання на практиці. Методика навчання історії орієнтує на активні форми роботи, під час яких школярі самостійно аналізують історичний матеріал, формулюють запитання, визначають причинно-наслідкові зв'язки, порівнюють позиції та роблять висновки [16]. Тому історія української шляхти має вивчатися не лише через пояснення вчителя, а й через систему практичних завдань.

Одним із найбільш ефективних засобів є робота з історичними джерелами. Учні можна запропонувати фрагменти законодавчих актів,

адміністративних документів, мемуарів, щоденників, листування або інших матеріалів, що відображають становище шляхти. Робота з такими джерелами передбачає визначення їхнього походження, автора, часу створення, мети, основного змісту та позиції автора. Такий алгоритм розвиває не лише предметні історичні вміння, а й критичне ставлення до інформації [15].

Наприклад, під час аналізу документа, пов'язаного з правовим становищем шляхти, учням можна запропонувати відповісти на такі запитання: хто створив документ; для кого він був призначений; які права або обов'язки він визначав; інтереси якої сторони відображав; як його положення могли вплинути на конкретну соціальну групу; чи можна вважати цей документ об'єктивним свідченням подій. Така робота формує вміння аналізувати інформацію, розрізняти факт та оцінку, враховувати позицію автора.

Важливим напрямом формування громадянської компетентності є розвиток уміння бачити історичну проблему з різних позицій. Історія української шляхти створює для цього сприятливі умови, оскільки її представники не були однорідною групою. Учні можуть порівнювати становище заможної та дрібної шляхти, позиції представників місцевої та імперської адміністрації, різні моделі поведінки шляхтичів у відповідь на адміністративні та культурні зміни.

Ефективним прийомом у цьому випадку є навчальна дискусія. Наприклад, учням можна запропонувати проблему: «Чи була інтеграція української шляхти до імперської системи лише втратою традиційного статусу, чи частина представників шляхти використовувала її як можливість для збереження свого соціального становища?». Для відповіді учні мають використати конкретні історичні факти та джерела, сформулювати аргументи й контраргументи. Така робота розвиває здатність вести аргументований діалог і поважати відмінні позиції [14].

Потенціал теми особливо виразно проявляється під час розгляду місцевого самоврядування та суспільної участі. Українська шляхта в різні

історичні періоди брала участь у діяльності місцевих органів управління, судових установ, громадських і культурних інституцій. На цьому матеріалі можна пояснити учням значення участі громадян у суспільному житті, відповідальності представників місцевих спільнот та взаємодії суспільства з владою.

Порівняльні завдання дають можливість пов'язати історичний матеріал із поняттями, що є важливими для громадянської освіти. Учням можна запропонувати порівняти становище української шляхти до та після включення українських земель до імперської системи за такими критеріями: правовий статус, землеволодіння, участь в управлінні, доступ до освіти, культурні права, можливості суспільної діяльності. Результати такого порівняння можуть бути представлені у вигляді таблиці, схеми або короткого аргументованого висновку.

Значну роль у формуванні громадянської компетентності відіграють завдання на встановлення причин і наслідків історичних процесів. Наприклад, учні можуть простежити взаємозв'язок між адміністративними реформами, змінами правового статусу шляхти, втратою частини її політичного впливу та подальшими соціальними трансформаціями. При цьому важливо, щоб школярі не обмежувалися визначенням однієї причини, а встановлювали систему взаємопов'язаних чинників.

Важливим напрямом є також формування інформаційно-аналітичних умінь. Сучасна методика навчання історії передбачає активну роботу учнів із текстовою, візуальною, статистичною та картографічною інформацією [13]. У процесі вивчення історії української шляхти можна використовувати історичні карти, генеалогічні схеми, таблиці соціальної структури, фрагменти документів, ілюстрації маєтків, портрети представників шляхетських родів, матеріали родинних архівів. Поєднання різних видів інформації допомагає учням формувати комплексне уявлення про історичне явище.

Особливе значення має формування здатності учнів оцінювати наслідки державної політики для різних соціальних груп. На прикладі

української шляхти можна показати, що одна й та сама реформа або адміністративне рішення могла мати неоднакові наслідки для представників різних соціальних категорій. Такий підхід сприяє розумінню складності суспільних процесів та необхідності враховувати інтереси різних груп.

Модельні навчальні програми «Історія України. 7–9 класи» орієнтують шкільне навчання на компетентнісний результат та активну роботу учнів з історичним матеріалом [9–11]. Тому під час вивчення тем, пов'язаних із соціальними та політичними трансформаціями XIX століття, доцільно використовувати проблемні, дослідницькі та практико-орієнтовані завдання. Історія української шляхти може бути включена до таких завдань як конкретний приклад взаємодії державної політики, соціальних інтересів та культурної ідентичності.

Водночас важливо враховувати вікові особливості учнів. Для учнів базової школи, зокрема 9 класу, складні правові та соціально-політичні поняття мають пояснюватися через конкретні історичні ситуації. Наприклад, замість абстрактного визначення поняття «соціальний статус» можна запропонувати школярам визначити, які права та можливості мала конкретна особа залежно від її належності до певної соціальної групи. Аналогічно поняття «імперська політика», «асиміляція», «самоврядування», «громадянська відповідальність» доцільно розкривати через конкретні історичні приклади.

Важливим засобом є рольові та моделювальні завдання. Учні можуть отримати ролі представників різних соціальних груп і змоделювати обговорення певної адміністративної або правової проблеми. Наприклад, під час умовного засідання місцевого органу влади учні можуть представляти інтереси шляхти, селян, міщан та адміністрації. Їхнім завданням буде сформулювати позицію своєї сторони, аргументувати її та спробувати досягти спільного рішення. Така діяльність сприяє розвитку комунікативних умінь, відповідальності за власну позицію та здатності враховувати інтереси інших.

Не менш важливим є розвиток уміння аргументовано висловлювати власну думку. Праці з методики навчання історії наголошують на значенні практичної та комунікативної діяльності учнів [8]. Тому після опрацювання матеріалу про становище української шляхти доцільно пропонувати завдання відкритого типу: «Чому частина шляхти інтегрувалася до імперської системи?», «Які наслідки мала втрата шляхтою традиційних прав?», «Чому збереження культурної ідентичності могло набувати суспільного значення?». Відповідь має спиратися на історичні факти та джерела.

Формування громадянської компетентності передбачає також розвиток уміння працювати в групі. Під час вивчення історії української шляхти можна організувати дослідницьку роботу за окремими напрямками: «Правовий статус шляхти», «Шляхта і місцеве самоврядування», «Шляхта та освіта», «Українська шляхта і культурна ідентичність», «Трансформація шляхетського середовища в ХІХ столітті». Кожна група опрацьовує запропоновані матеріали, формулює висновки та презентує результати класу. Така форма роботи поєднує предметні знання з умінням співпрацювати, розподіляти завдання та презентувати спільний результат.

Важливе місце посідає рефлексія. Після завершення роботи учням доцільно запропонувати коротко визначити, що нового вони дізналися, які позиції виявилися для них несподіваними, які аргументи були найбільш переконливими, які питання залишилися дискусійними. Рефлексивні завдання допомагають учням усвідомити власний процес навчання та сформувати навичку критичного оцінювання власних висновків [14].

Для формування громадянської компетентності важливо також пов'язувати історичний матеріал із сучасними суспільними проблемами, але без прямого перенесення історичних ситуацій на сучасність. Учням можна запропонувати порівняти загальні принципи суспільної участі, значення права, роль культурної ідентичності або взаємодію місцевої громади та державної влади в різні історичні періоди. При цьому основою такого порівняння мають залишатися конкретні історичні факти.

Під час вивчення історії української шляхти доцільно використовувати й матеріали шкільних підручників. Підручники для 9 класу різних авторських колективів дають змогу простежити, як соціальні, політичні та культурні процеси XIX століття представлені в сучасному шкільному курсі історії України [2; 12; 21]. Їх порівняння може стати окремим навчальним завданням: учні можуть визначити, які факти подаються авторами, які питання акцентуються, які ілюстрації та джерела використовуються. Така робота одночасно сприяє розвитку історичної та інформаційної компетентностей.

Значення компетентнісного підходу визначається і нормативними документами сучасної української освіти. Закон України «Про освіту» та Закон України «Про повну загальну середню освіту» закріплюють орієнтацію освітнього процесу на формування компетентностей та всебічний розвиток особистості [19; 20]. Державний стандарт базової середньої освіти визначає вимоги до обов'язкових результатів навчання у громадянській та історичній освітній галузі [17].

Важливими для визначення сучасних орієнтирів навчання історії є також Концептуальні засади реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти 2024 р., які акцентують увагу на розвитку історичного мислення, роботі з історичною інформацією та осмисленні множинності історичного досвіду [7]. Концептуальні засади громадянської та історичної освітньої галузі 2025 р. посилюють взаємозв'язок історичної освіти з формуванням громадянської компетентності, демократичної культури, здатності аналізувати взаємодію людини, суспільства і держави [6]. Це створює додаткові можливості для використання історії української шляхти як матеріалу, через який учні можуть осмислювати питання права, соціального статусу, суспільної участі, ідентичності та державної політики.

Типова освітня програма для 5–9 класів та модельні навчальні програми конкретизують організаційні й змістові засади реалізації цих вимог у базовій середній освіті [18].

Отже, історія української шляхти може розглядатися не лише як окремий змістовий компонент курсу історії України, а й як ефективний матеріал для формування громадянської компетентності учнів. Її вивчення дозволяє поєднати історичні знання з осмисленням правового статусу особи, взаємодії суспільства і держави, політичної участі, місцевого самоврядування, культурної ідентичності та суспільної відповідальності.

Найбільш результативним є використання таких форм і методів роботи, які забезпечують активну участь учня у пізнавальному процесі: аналіз історичних джерел, проблемні запитання, дискусії, порівняльні таблиці, робота з історичними картами та візуальними матеріалами, рольові й моделювальні вправи, групові дослідження, презентації та рефлексивні завдання. Саме така організація навчання відповідає компетентнісному підходу та сприяє переходу від репродуктивного засвоєння матеріалу до його самостійного осмислення [13].

Таким чином, вивчення історії української шляхти має значний потенціал для формування громадянської компетентності учнів 9 класу. Через аналіз становища шляхти, її правового статусу, суспільної ролі, взаємодії з органами влади та процесів культурної трансформації школярі можуть розвивати здатність критично працювати з історичною інформацією, аргументувати власну позицію, розуміти різні суспільні інтереси та усвідомлювати значення права, відповідальності, культурної ідентичності й громадянської участі. Саме тому ця проблематика може бути продуктивно використана як змістова основа для реалізації компетентнісного потенціалу шкільного курсу історії України.

4.2. Методика вивчення становища української шляхти на уроках історії України

Вивчення становища української шляхти на уроках історії України потребує поєднання змістового, діяльнісного та компетентнісного підходів. Особливість цієї теми полягає в тому, що вона дає змогу учням не лише

засвоїти відомості про соціальну структуру українського суспільства, правове становище шляхти та її роль у політичному й культурному житті, а й простежити зміни соціальних статусів, взаємодію українських суспільних верств з імперською владою та наслідки адміністративно-правових перетворень. Відповідно, методика її вивчення має бути спрямована на формування в учнів уміння працювати з історичною інформацією, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, порівнювати явища та формулювати обґрунтовані висновки [13].

Важливо враховувати, що тема української шляхти може вивчатися в контексті ширших тем з історії України XIX століття. Тому вчителю доцільно не ізолювати її від загального перебігу історичних процесів, а показувати зв'язок між змінами адміністративного устрою, соціальної структури, політики Російської імперії, розвитком освіти та культури. Такий підхід сприяє формуванню цілісного історичного бачення й дозволяє учням розглядати становище окремої соціальної групи як складову загальних суспільних трансформацій [16].

У модельних навчальних програмах «Історія України. 7–9 класи» соціальні, політичні та культурні процеси XIX ст. розглядаються в межах вивчення українських земель у складі Російської імперії [9–11]. Тому матеріал про українську шляхту доцільно використовувати насамперед у 9 класі для конкретизації питань соціальної структури, імперської політики, суспільних трансформацій і національно-культурного життя.

Під час планування уроку доцільно визначати не лише предметні результати навчання, а й конкретні види навчальної діяльності учнів. Залежно від змісту матеріалу учні можуть визначати основні ознаки становища української шляхти, характеризувати її права та обов'язки, аналізувати зміни її соціально-правового статусу, встановлювати причини поступового обмеження станових прав, порівнювати становище української шляхти з іншими соціальними групами. Така організація навчання відповідає компетентнісній моделі сучасної історичної освіти, у якій важливим є не

механічне запам'ятовування фактів, а здатність використовувати історичні знання для розв'язання навчальних і пізнавальних завдань [8].

Відповідно до чинних підходів до організації історичної освіти, навчальний матеріал має бути пов'язаний із діяльністю учнів. Державний стандарт базової середньої освіти орієнтує освітній процес на формування ключових компетентностей і обов'язкових результатів навчання громадянської та історичної освітньої галузі [17]. Ці орієнтири конкретизуються Концептуальними засадами реформування історичної освіти 2024 р. та Концептуальними засадами громадянської та історичної освітньої галузі 2025 р., у яких акцентовано розвиток історичного мислення, роботу з інформацією та активну пізнавальну діяльність учнів [6; 7].

На етапі мотивації навчальної діяльності ефективним є використання проблемного запитання, яке створює пізнавальну ситуацію та спонукає учнів до пошуку відповіді протягом уроку. Наприклад: «Чому українська шляхта, яка тривалий час відігравала помітну роль у суспільному та політичному житті, поступово втрачала свої станові позиції?». Іншими варіантами можуть бути запитання: «Чи означала інтеграція української шляхти до імперської системи збереження її попереднього статусу?» або «Які чинники визначали зміни становища української шляхти у XIX столітті?». Проблемний підхід дає можливість організувати засвоєння матеріалу через самостійне осмислення історичних процесів, а не лише через його репродуктивне відтворення [16].

Методична розробка 1. Урок вивчення нового матеріалу

Тема уроку: «Українська шляхта в умовах Російської імперії у XIX столітті».

Тип уроку: урок засвоєння нових знань.

Мета уроку: сформувати в учнів уявлення про становище української шляхти в умовах Російської імперії, особливості її соціально-правового статусу, роль у суспільному житті та основні напрями його трансформації.

Очікувані результати: після уроку учні мають характеризувати становище української шляхти; пояснювати зміни її соціально-правового статусу; визначати основні чинники цих змін; встановлювати причинно-наслідкові зв'язки; працювати з історичними джерелами; формулювати аргументовані висновки.

Ключові поняття: шляхта, дворянство, стан, станові права, привілеї, соціальний статус, імперська адміністрація, інтеграція.

Обладнання: підручник, історична карта, схеми, таблиці, картки із завданнями, фрагменти історичних джерел.

На етапі актуалізації знань учитель пропонує учням пригадати, що таке станова структура суспільства, які права та привілеї могли мати представники привілейованих станів і яку роль відігравала шляхта в українських землях до включення їх до складу Російської імперії.

Для мотивації можна використати запитання: «Якщо соціальна група має історично сформовані права та привілеї, чи означає це, що вона обов'язково збереже їх після зміни державного устрою?».

Після цього вчитель формулює проблемне завдання уроку: «З'ясуйте, як і чому змінювалося становище української шляхти в Російській імперії».

Основний матеріал доцільно опрацьовувати тематичними блоками. Після короткого пояснення кожного блоку учні виконують відповідне завдання.

Завдання 1. «Визначаємо статус»

Учням пропонується скласти характеристику української шляхти за такими критеріями:

Критерій	Характеристика
Соціальний статус	
Основні права	
Привілеї	

Землеволодіння	
Участь у суспільному житті	
Відносини з державною владою	

Після заповнення таблиці учні формулюють висновок: які ознаки дозволяють характеризувати шляхту як окрему соціальну групу?

Завдання 2. «Що змінилося?»

Учням пропонується визначити, які характеристики становища української шляхти свідчили про збереження її станових позицій, а які – про їх поступове обмеження. Після виконання завдання вони пояснюють, які процеси сприяли зміні становища української шляхти.

Завдання 3. Робота з картою

Учні визначають українські землі, пов'язані з формуванням і діяльністю шляхти, та співвідносять територіальні особливості з адміністративним устроєм Російської імперії.

На завершальному етапі учні повертаються до проблемного питання уроку та формулюють відповідь у 3–4 реченнях. Учитель оцінює не тільки правильність відповіді, а й використання конкретних історичних аргументів.

Методична розробка 2. Практичне заняття з історичними джерелами

Тема: «Зміни соціально-правового становища української шляхти».

Тип заняття: практичне заняття.

Мета: формувати в учнів уміння аналізувати історичні джерела та на їх основі визначати особливості становища української шляхти й зміни її соціально-правового статусу.

Практичне заняття доцільно організувати в груповій формі. Учні отримують джерельні матеріали та картки із завданнями. Як джерельні матеріали можуть бути використані адаптовані фрагменти законодавства про становище дворянства [33] та матеріали щодо перевірки дворянських прав шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній [32, с. 14–43].

Робота з історичними джерелами має здійснюватися за певним алгоритмом: визначити вид джерела, час і обставини його створення, автора або установу, основний зміст документа, інформацію про становище шляхти та можливі висновки. Такий алгоритм відповідає методиці формування предметної історичної компетентності, оскільки учні не просто читають джерело, а здійснюють його критичний аналіз [13].

Картка 1. Аналіз джерела

1. Що це за документ?
2. Коли та за яких обставин він був створений?
3. Які соціальні групи згадуються в документі?
4. Яку інформацію він містить про права або становище шляхти?
5. Що цей документ дозволяє дізнатися про відносини між шляхтою та державною владою?
6. Який висновок можна зробити на основі документа?

Картка 2. Порівняльний аналіз

Учням пропонується зіставити два джерела, що характеризують становище шляхти в різні періоди.

Критерій	Джерело 1	Джерело 2
Час створення		
Автор		
Правове становище		
Соціальні права		
Відносини з владою		
Основні зміни		

Після заповнення таблиці група формулює відповідь на запитання: «Які зміни у становищі української шляхти можна простежити за джерелами?».

Картка 3. «Історик-дослідник»

Учням пропонується обґрунтувати тезу: «Соціальне становище української шляхти у XIX столітті зазнавало поступових трансформацій». Для підтвердження тези учні повинні використати щонайменше три факти з опрацьованих джерел.

Після групової роботи представники груп презентують результати. Інші учні можуть поставити по одному уточнювальному запитанню. Такий формат дозволяє поєднати роботу з джерелами, комунікативну діяльність та аргументацію власних висновків [15].

Окрім наведених розробок, під час вивчення становища української шляхти доцільно використовувати проблемні, порівняльні та інтерактивні методи. Одним із найбільш доступних прийомів є складання учнями таблиць, у яких відображаються основні характеристики становища української шляхти в різні історичні періоди. Таблиця може містити такі колонки: «Соціальний статус», «Права», «Обов'язки», «Політичні можливості», «Ставлення імперської адміністрації», «Зміни у XIX столітті». Під час її заповнення учні систематизують інформацію та встановлюють динаміку історичних змін [13].

Ефективним є використання порівняльного методу. Учням можна запропонувати порівняти становище української шляхти до та після адміністративно-правових перетворень або зіставити його з правовим статусом інших соціальних груп. Порівняння може здійснюватися за визначеними критеріями: права, привілеї, земельна власність, участь в управлінні, можливості отримання освіти та взаємовідносини з державною владою [16].

Окрему увагу варто приділяти роботі з історичною картою та візуальними матеріалами. Учням можна запропонувати визначити території, пов'язані з формуванням і діяльністю української шляхти, простежити адміністративно-територіальні зміни, співвіднести історичні події з певними регіонами. Портрети представників шляхти, зображення маєтків, гербів,

пам'яток та фрагменти історичних документів можуть використовуватися як основа для спостереження, опису та постановки запитань [15].

Корисним є використання рольових і ситуативних завдань. Учням можна запропонувати виступити від імені різних суспільних груп та на основі історичних матеріалів висловити позицію щодо певного адміністративного чи правового рішення. Водночас рольова діяльність повинна спиратися на історичний контекст і джерела, щоб не перетворюватися на довільне фантазування [16].

Важливим засобом навчання є шкільний підручник. Матеріал підручників з історії України для 9 класу може використовуватися як основа для пояснення вчителя, самостійної роботи учнів, виконання проблемних і порівняльних завдань. Водночас доцільно не обмежуватися одним способом роботи з підручником. Учні можуть визначати ключові поняття, складати план тексту, знаходити причини та наслідки подій, відповідати на запитання, працювати з ілюстраціями, картами та додатковими матеріалами [2; 12].

Під час вивчення теми важливо працювати з понятійним апаратом. Учні мають розуміти значення понять «шляхта», «дворянство», «станові права», «привілеї», «соціальний статус», «імперська адміністрація», «інтеграція», «станові трансформації». Доцільно не лише подавати визначення термінів, а й залучати учнів до їх практичного використання: складання речень, встановлення взаємозв'язків між поняттями та пояснення їх на конкретних історичних прикладах [13].

Завершальним етапом уроку має бути узагальнення та рефлексія. Учням можна запропонувати завершити речення: «Становище української шляхти змінилося тому, що...», «Найважливішою зміною для шляхти стало...», «Під час роботи з джерелами я з'ясував/з'ясувала...». Іншим варіантом може бути заповнення таблиці «Зміни становища української шляхти: причини та наслідки». Такі завдання дають можливість перевірити не тільки обсяг засвоєних знань, а й рівень розуміння історичного процесу [8].

Оцінювання навчальних результатів доцільно здійснювати з урахуванням того, наскільки учень здатний застосовувати історичні знання. Під час оцінювання можуть враховуватися правильність використання історичних понять, уміння визначати причини та наслідки, здатність аналізувати джерело, аргументувати власну позицію, здійснювати порівняння та формулювати висновки. Такий підхід відповідає загальним засадам компетентнісного навчання, визначеним у державних документах у сфері загальної середньої освіти [17; 19; 20].

Отже, методика вивчення становища української шляхти на уроках історії України має ґрунтуватися на поєднанні пояснення навчального матеріалу з активною пізнавальною діяльністю учнів. Практична реалізація запропонованої методики передбачає використання проблемних запитань, роботи з історичними джерелами, порівняльних таблиць, історичних карт, групових і рольових завдань, дискусій та рефлексивних вправ. Розроблені моделі уроку засвоєння нового матеріалу та практичного заняття забезпечують послідовне формування в учнів умінь характеризувати історичні явища, аналізувати джерела, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки та аргументувати власні висновки. Таким чином, вивчення історії української шляхти може бути організоване не лише як засвоєння інформації про окрему соціальну групу, а як дослідницька та пізнавальна діяльність, спрямована на глибше розуміння суспільних трансформацій України XIX століття.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило комплексно розглянути розвиток, соціально-правові трансформації та занепад української шляхти в умовах Російської імперії у XIX столітті, визначити основні механізми обмеження її становища, простежити наслідки імперської політики для соціального, політичного та культурного розвитку українських земель, а також обґрунтувати можливості використання цієї проблематики у шкільній історичній освіті. Поставлена мета дослідження реалізована через послідовне розв'язання визначених у роботі завдань.

Аналіз історіографії засвідчив, що проблема української шляхти в умовах Російської імперії у XIX столітті розроблялася насамперед у контексті досліджень соціальної історії, імперської політики, трансформації місцевих еліт, землеволодіння та національно-культурних процесів. Найповніше в історіографії представлено становище шляхти Правобережної України, її взаємини з російською адміністрацією, процедури підтвердження дворянських прав, соціально-економічні зміни та наслідки польських повстань. Окремий напрям становлять дослідження козацько-старшинської еліти Лівобережжя та її інтеграції до російського дворянства. Праці Н. Яковенко, Д. Бовуа, З. Когута, С. Лисенка та Є. Чернецького, В. Шандри, Н. Темірової, С. Єкельчика та інших дослідників дали можливість комплексно охарактеризувати походження, правовий статус, соціальні й культурні трансформації шляхетського середовища.

Джерельна база дослідження має комплексний характер. Для історичної частини використано нормативно-правові документи Російської імперії, матеріали особового походження та документально-довідкові видання. Важливе значення мають «Свод законов Российской Империи», що дозволяє визначити правові засади функціонування станової системи, матеріали про перевірку дворянських прав правобережної шляхти, а також щоденник П. А. Валуєва, який доповнює офіційні документи відомостями

про сприйняття суспільно-політичних і культурних процесів представниками імперського державного апарату. Для методичної частини використано сучасні нормативно-правові та концептуальні документи, модельні навчальні програми, шкільні підручники й навчально-методичну літературу.

З'ясовано, що українська шляхта сформувалася як важлива складова соціальної та політичної структури українських земель і протягом тривалого періоду відігравала помітну роль у місцевому управлінні, судочинстві, землеволодінні, освіті, культурному та релігійному житті. Її становище визначалося комплексом прав, привілеїв, земельних відносин і традицій участі у суспільному житті. Особливого значення набувала неоднорідність шляхетського середовища: поряд із заможними землевласниками існувала значна кількість дрібної шляхти, для якої правовий статус і належність до певної соціальної групи могли мати не менше значення, ніж матеріальні ресурси. Саме ця неоднорідність значною мірою визначила різні траєкторії адаптації представників шляхти до нових імперських умов.

Включення українських земель до складу Російської імперії спричинило поступову перебудову традиційної системи суспільних відносин. Одним із ключових механізмів цієї перебудови стало приведення місцевих привілейованих груп у відповідність до імперської станової та адміністративної системи. Українська шляхта не була автоматично інтегрована до російського дворянства: для підтвердження статусу необхідно було документально доводити походження та відповідність установленим вимогам. Унаслідок складності процедур частина шляхти втрачала юридичне визнання свого статусу й переходила до інших соціальних категорій. Таким чином, адміністративно-правова інтеграція виступала не лише процесом формального включення шляхти до імперської структури, а й механізмом її внутрішнього соціального переформатування.

Встановлено, що трансформація становища української шляхти відбувалася одночасно в кількох взаємопов'язаних площинах – правовій, політичній, економічній та культурній. Обмеження традиційних форм

самоврядування, централізація адміністративного управління та поширення імперських інституцій поступово звужували можливості шляхти впливати на місцеве суспільне життя. Частина представників шляхетського середовища адаптувалася до нової системи через державну, військову та цивільну службу. Проте така адаптація нерідко супроводжувалася зміною мовних, освітніх і культурних орієнтирів та послабленням зв'язків із попередньою українською традицією.

Важливим чинником занепаду шляхти стала втрата економічної основи її суспільного становища. Землеволодіння забезпечувало не лише матеріальні ресурси, а й можливість підтримувати локальні культурні, освітні та громадські ініціативи. Втрата земель через конфіскації, продаж, борги та економічні труднощі послаблювала позиції шляхетських родів. Особливо відчутним цей процес став після польського повстання 1863–1864 рр., коли конфіскаційні заходи та інші адміністративні обмеження застосовувалися до частини шляхетського середовища Правобережжя. Позбавлення майна поєднувалося з іншими адміністративними обмеженнями, що додатково послаблювали економічні та суспільні позиції частини шляхетського середовища.

Окремим напрямом імперського тиску були репресивні заходи щодо представників шляхти та пов'язаних із нею інтелектуальних і культурних середовищ. Адміністративний нагляд, цензура, обмеження публічної діяльності, конфіскації, звільнення з посад та інші форми переслідування особливо посилювалися щодо осіб, яких влада вважала політично неблагонадійними. Січневе повстання 1863–1864 рр. стало важливою точкою посилення такого тиску. Репресивні заходи застосовувалися насамперед щодо осіб і середовищ, пов'язаних із повстанським, опозиційним або українським культурним рухом, тоді як значна частина дворянства залишалася інтегрованою до імперських структур.

Дослідження показало, що занепад української шляхти не можна зводити виключно до втрати нею станових привілеїв. Йшлося про значно

ширший процес руйнування традиційної соціальної ролі цієї верстви. Втрата політичних важелів, економічних ресурсів, самоврядних практик та можливостей впливати на місцеве суспільне життя поступово перетворювала шляхту з відносно самостійної суспільної еліти на частину імперської соціальної структури. Водночас процес не був однаковим для всіх представників шляхетського середовища: одні інтегрувалися до імперської бюрократії, інші втрачали статус і майно, а частина намагалася зберегти культурну та історичну спадщину й долучалася до українських культурно-просвітницьких ініціатив.

Особливого значення набули культурно-освітні обмеження. Імперська політика щодо української мови, освіти, книгодрукування та публічної культурної діяльності звужувала можливості відтворення національно орієнтованого культурного середовища. Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р. стали важливими проявами обмеження українського мовно-культурного простору. Для шляхетських родин, які традиційно надавали великого значення освіті, це означало зміну умов передачі знань, культурних практик та історичної пам'яті між поколіннями. Освіта дедалі більше ставала інструментом соціальної адаптації до імперського середовища, а володіння російською мовою та відповідність імперським освітнім нормам набували важливого значення для кар'єрного та суспільного просування.

Установлено, що культурна асиміляція не була повністю завершеним або одномоментним процесом. Частина представників шляхетського середовища пристосовувалася до імперських умов, однак інші зберігали родинні архіви, документи, стародруки, генеалогічні матеріали, перекази та інші форми історичної пам'яті. Окремі представники шляхти долучалися до культурних, наукових, етнографічних і просвітницьких ініціатив. Це свідчить про складність соціальної поведінки шляхетського середовища та необхідність уникати його розгляду як однорідної групи.

Наслідки занепаду української шляхти проявилися на соціальному, політичному, економічному та культурному рівнях. Її поступове усунення від традиційних механізмів управління посилило роль імперської бюрократії та змінило характер взаємодії місцевого населення з владою. Втрата земель і маєтків послабила економічну самостійність окремих родів та зруйнувала частину локальних соціальних і культурних зв'язків. Зміна мовного та освітнього середовища сприяла культурній асиміляції частини шляхетського населення й ускладнила міжпоколіннєву передачу української історичної та культурної традиції.

Водночас занепад традиційної шляхетської еліти не означав повного зникнення її історичної ролі. Трансформація соціальної структури сприяла появі та посиленню нових суспільних верств – інтелігенції, міщанства, професійних і культурних середовищ, які поступово перебирали на себе функції суспільного та культурного лідерства. Частина колишнього шляхетського середовища також трансформувала свою діяльність і долучилася до культурного та національного руху. Тому процес занепаду шляхти водночас був процесом зміни структури українського суспільства та форм його суспільної самоорганізації.

Важливим результатом дослідження стало встановлення значення історичної пам'яті для збереження спадщини української шляхти. Попри адміністративний, економічний та культурний тиск, пам'ять про шляхетські роди зберігалася в родинних архівах, усних переказах, літературних і наукових працях, локальних культурних традиціях. Ці матеріали згодом стали важливою основою для відтворення історії шляхти та її ролі в суспільному житті українських земель. Отже, імперська політика могла суттєво обмежити суспільну діяльність шляхти та її присутність у публічному просторі, однак не призвела до повного знищення пам'яті про неї.

Методична частина дослідження підтвердила значний потенціал історії української шляхти для сучасної шкільної історичної освіти.

Опрацювання цієї проблематики дозволяє поєднувати засвоєння конкретного історичного матеріалу з формуванням умінь аналізувати документи, визначати причини й наслідки історичних подій, порівнювати різні суспільні позиції, працювати з історичною картою та візуальними матеріалами, аргументувати власні судження й робити самостійні висновки. Такий підхід відповідає компетентнісним засадам сучасної української освіти та передбачає активну участь учня у пізнавальному процесі.

Визначено, що тема української шляхти має особливі можливості для формування громадянської компетентності учнів. Через аналіз її правового статусу, участі в управлінні, взаємодії з державною владою, культурної діяльності та процесів соціальної трансформації учні можуть осмислювати значення права, суспільної участі, відповідальності, культурної ідентичності та взаємодії різних соціальних груп. Особливо продуктивними є проблемні запитання, дискусії, порівняльні завдання, робота з історичними джерелами, групові дослідження, рольові вправи та рефлексія.

Обґрунтовано, що методика вивчення становища української шляхти має будуватися на поєднанні пояснення нового матеріалу з активною діяльністю учнів. Практичні можливості такої методики продемонстровано у двох розробках: уроку вивчення нового матеріалу «Українська шляхта в умовах Російської імперії у ХІХ столітті» та практичного заняття «Зміни соціально-правового становища української шляхти». Запропоновані розробки передбачають використання проблемних запитань, таблиць, роботи з картою, історичними джерелами, групової взаємодії, порівняльного аналізу та аргументованого формулювання висновків. Така організація навчання забезпечує перехід від простого засвоєння історичної інформації до її самостійного аналізу й інтерпретації.

Таким чином, проведене дослідження дає підстави розглядати історію української шляхти в ХІХ столітті як складний і багатовимірний процес, у якому перепліталися соціально-правові, політичні, економічні та культурні зміни. Занепад шляхти був пов'язаний із поступовим обмеженням її

традиційного статусу, втратою частини земельних і політичних ресурсів, адміністративною інтеграцією до імперської системи, репресивними заходами, культурно-освітніми обмеженнями та русифікаційними практиками. Водночас цей процес не був абсолютним зникненням шляхетського середовища: його представники по-різному адаптувалися до нових умов, частково інтегрувалися до імперських структур, частково втрачали попередній соціальний статус, а частина продовжувала зберігати та розвивати українську культурну спадщину.

Отже, історія української шляхти є важливою складовою розуміння соціальної та культурної історії України XIX століття. Її дослідження дозволяє простежити, як імперська адміністративна система впливала на традиційні соціальні структури, як зміни правового й економічного статусу позначалися на суспільній ролі еліти та яким чином культурні обмеження впливали на історичну пам'ять і самоідентифікацію. Водночас включення цієї проблематики до шкільного курсу історії України створює можливості для поєднання історичного знання з розвитком критичного мислення, дослідницьких умінь і громадянської компетентності учнів. Саме комплексне поєднання історичного та методичного вимірів визначає цілісність проведеного дослідження та його практичну значущість для сучасної історичної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Освітня та навчально-методична література

1. Власов В. С. Історія України : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Літера ЛТД, 2017. 304 с.
2. Власов В. С., Панарін О. Є., Топольницька Ю. А. Історія України : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2022. 258 с.
3. Власов В. С., Панарін О. Є., Топольницька Ю. А. Історія України : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти з поглибленим вивченням історії. Київ : Літера ЛТД, 2022. 289 с.
4. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів з поглибленим вивченням історії. Харків : Ранок, 2017. 256 с.
5. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. Харків : Ранок, 2022. 214 с.
6. Концептуальні засади громадянської та історичної освітньої галузі : затв. наказом Міністерства освіти і науки України від 20 серп. 2025 р. № 1163.
7. Концептуальні засади реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти : затв. наказом Міністерства освіти і науки України від 30 лип. 2024 р. № 1072.
8. Кришмарел В. Ю., Малієнко Ю. Б., Мацейків Т. І., Ремех Т. О. Актуальні питання компетентісно орієнтованої методики навчання історії та громадянської освіти в ліцеї : методичний посібник. Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2021. 334 с.
9. Модельна навчальна програма «Історія України. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти / О. В. Бурлака, О. В. Желіба, В. А. Павловська-Кравчук, О. А. Худобець, Б. В. Черкас, І. Я. Щупак. Київ : Міністерство освіти і науки України, 2023.

10. Модельна навчальна програма «Історія України. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти / О. В. Гісем, В. І. Бойко, Я. Л. Василенко, В. М. Даниленко, О. О. Мартинюк, О. Е. Охредько, О. М. Сирцова, Т. Д. Тарасюк. Київ : Міністерство освіти і науки України, 2023.

11. Модельна навчальна програма «Історія України. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти / О. І. Пометун, Т. О. Ремех, Н. М. Гупан, Ю. Б. Малієнко, Г. В. Сєрова. Київ : Міністерство освіти і науки України, 2023.

12. Пометун О. І., Дудар О. В. Історія України : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2022. 287 с.

13. Пометун О. І., Гупан Н. М., Власов В. С. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : методичний посібник. Київ : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 208 с.

14. Пометун О. І., Гупан Н. М. Методика розвитку критичного мислення учнів ліцею на уроках історії : методичний посібник. Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2021. 250 с.

15. Пометун О. І., Гупан Н. М. Практичні заняття з історії в основній школі : методичний посібник. Київ : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 160 с.

16. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі : посібник. Київ : Генеза, 2009. 327 с.

17. Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 30 верес. 2020 р. № 898.

18. Про затвердження типової освітньої програми для 5–9 класів закладів загальної середньої освіти : наказ Міністерства освіти і науки України від 19 лют. 2021 р. № 235.

19. Про освіту : Закон України від 05 верес. 2017 р. № 2145-VIII // Відомості Верховної Ради України. 2017. № 38–39. Ст. 380.

20. Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16 січ. 2020 р. № 463-IX // Відомості Верховної Ради України. 2020. № 31. Ст. 226.

21. Щупак І. Я. та ін. Історія України : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : УОВЦ «Оріон», 2021. 372 с.

Наукова література

22. Бачинська О. А., Чухліб Т. В. Козацька Україна після зруйнування Запорозької Січі (1775–1905). Київ : Арій, 2021. 351 с.

23. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 : поляки в соціо-етнічних конфліктах / пер. з фр. З. Борисюк. Київ : Критика, 1998. 334 с.

24. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. / пер. з фр. З. Борисюк. Львів : Кальварія, 2007. 296 с.

25. Бовуа Д. Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793–1914 рр. / пер. з фр. З. П. Борисюк. Київ : Кліо, 2020. 870, [1] с.

26. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор: польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / пер. з фр. З. Борисюк. Київ : ІНТЕЛ, 1996. 415 с.

27. Валуев П. А. Дневник П. А. Валуева, министра внутренних дел : в 2 т. Москва : Изд-во АН СССР, 1961. Т. 1 : 1861–1864 гг. 422 с.

28. Єсельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ ст. Київ : КІС, 2010. 272 с.

29. Когут З. Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. Київ : Основи, 1996. 317 с.

30. Когут З. Українська еліта у ХVІІІ столітті та її інтеграція в російське дворянство. *Коріння ідентичности: студії з ранньомодерної та модерної історії України*. Київ : Критика, 2004. С. 46–79.

31. Лемке М. К. Очерки по истории русской цензуры и журналистики ХІХ столетия. Санкт-Петербург : Книгоиздательство М. В. Пирожкова, 1904. ХІІІ, [3], 427, [1] с.

32. Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта. Кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст. : список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна

комісія. Біла Церква : Вид-во Т-ва охорони старожитностей Київщини, 2002. 393 с.

33. Россия. Законы и постановления. Свод законов Российской Империи, повелением государя императора Николая Перваго составленный : издание 1857 года. Т. 9 : Законы о состояниях. Санкт-Петербург : Тип. Второго отд-ния Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1857. [5], 447, 88 с.

34. Темірова Н. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк : ДонНУ, 2003. 320 с.

35. Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) : у 3 ч. / відп. ред. В. Г. Сарбей ; НАН України, Інститут історії України. Київ, 1999. Ч. 1. 205 с.; Ч. 2. 487 с.; Ч. 3. 276 с.

36. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. 427 с.

37. Яковенко Н. М. Українська шляхта: з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ : Наукова думка, 1993. 411 с.